

The seal of the Tonga Legislative Assembly is a large, faint watermark in the background. It features a central cross with a crown on top and a sword on the left. The words 'LEGISLATIVE ASSEMBLY' are written in an arc at the top, and 'TONGA' is written in an arc at the bottom.

KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIM MIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	9
'AHO	M nite, 13 Fepueli 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakaafonganga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineta

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai

& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisita Ako & Ako Ng ue

Samuela 'Akilisi P hiva

Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. 'Aisake Valu Eke

Dr. P hiva Tu'i'onetoa

T vita Lavemaau

Sione Vuna Fa'otusia

S misi Taelangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Semisi Lafu Kioa Sika

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakaafonganga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha' angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakaafonganga N pele 'Eua

'Eiki Fakaafonganga N pele Ongo Niua

Kau Fakaafonganga Kakai

Fakaafonganga Fika 4 Tongatapu

Fakaafonganga Fika 12, Ha'apai

Fakaafonganga Fika 13, Ha'apai

Fakaafonganga Fika 15, Vava'u

Fakaafonganga Fika 16, Vava'u

Fakaafonganga Kakai 17, Ongo Niua

M teni Tapueluelu

Vili Manuopangai Hingano

Veivosa *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

'Akosita Havili Lavulavu

Sosefo Fe'aomoeata Vakati

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 09/2017
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Monite 13 Fepueli, 2017
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NG UE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<p><u>Tu'utu'uni 2016:</u></p> <p>4.1 Fika 3/2017: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016</p> <p>4.2 Fika 9/2017: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016</p>
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
		<p><u>5.1 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea:</u></p> <p>5.1.1 Vahenga Fili Ha'apai 13</p> <p>5.1.2 Vahenga Fili Ha'apai 12</p>
		<p><u>5.2 NGAARI TU'UTU'UNI 2016:</u></p> <p>4.2.1 Fika 1/2017: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Ngaue'aki 2016</p> <p>5.2.2 Fika 2/2017: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2016</p> <p>5.2.3 Fika 4/2017: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Pule'i 'o e 'Atakai (Pule'i 'o e Fakaveve mo e Veve) 2016</p> <p>5.2.4 Fika 5/2017: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2016</p> <p>5.2.5 Fika 6/2017: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Mat tahi) 2016</p> <p>5.2.6 Fika 7/2017: Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he</p>

		<p>Fetongi Pa'anga Muli 2016</p> <p>5.2.7 Fika 8/2017: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Ngaahi Totongi) Ki he Ngaahi Ngaue ki he Mo'ui 2016</p> <p>5.2.8 Fika 10/2017: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu)(Pule'i) 'o e Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2016</p>
		<p>5.3 Lipooti Folau Fekau'aki mo e Pule 'a e Lao mo e Ngaahi Totonu 'a e Tangata. Lonitoni, Pilitania 7 - 8 Sepitema, 2015.</p>
		<p>5.4 <u>Ngaue ke lipooti ki Fale Alea:</u></p>
		<p>5.4.1 Fakamatala Fakata'u Potungaue Tanaki Tukupau mo e Tute 2015-2016</p> <p>5.4.2 Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'o e Palemia 2015</p> <p>5.4.3 Fakamatala Fakata'u Potungaue Polisi Tonga 2013 mo e 2014</p> <p>5.4.4 Fakamatala Fakata'u Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2015/2016</p> <p>5.4.5 Lipooti 'A'ahi Vahenga Fili Vava'u 15</p> <p>5.4.6 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2017.</p> <p>5.4.7 Lao ki he Fakamatala 'Ea 2017 – Fika 1/2017</p> <p>5.4.8 Lipooti Fika 1/2017 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga fekau'aki mo e Kautaha Tonga Cable Ltd.(mo e Kaveinga fekau'aki mo e Kautaha Tonga Cable Ltd.)</p> <p>5.4.9 Lipooti 'A'ahi Vahenga Fili Vava'u 16</p> <p>5.4.10 Lipooti 'A'ahi Vahenga Fili Vava'u 14</p>
		<p>5.5 <u>Ngaue 'oku toloi e feme'a'aki ki ai:</u></p> <p>5.5.1 Feme'a'aki 'i he Ngaahi Kaveinga Fekau'aki mo e Sipoti 2019</p> <p>5.5.2 Tali mei he Pule'anga ki he Ngaahi 'Asenita Ngaue na'e tuku mei He Fale Alea ki he Pule'anga 'i he 2015</p>
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘o e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	9
Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2016.....	9
Kole ke tukuhifo Tu’utu’uni fika 3/2017 ki he K miti Kakato	10
Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ahi 2016.	10
Kole tukuhifo ki e Komiti Kakato e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ahi 2016	11
Me’a ‘a e Sea.....	11
Tokanga ki he hiki totongi puha moa he L pooti ‘A’ahi Ha’apai 13	11
Tali Pule’anga ki he hiki totongi ‘a e moa ‘i Ha’apai	12
Tokanga ko e ha tu’unga ng ue langa af ‘i Ha’apai	14
Tokanga ki he fokotu’u Ha’apai ke fili ‘a e K vana.....	14
Ke fakatokanga’i Pule’anga ‘ikai lava mapule’i totongi kava Tonga	16
Taukave tau’at ina pe tangata ngoue ki he’ene totongi	17
Tokanga ki he ta’ofi toutai’i e mokohunu	17
Tokanga ki ha vahe mei he Pule’anga ma’a e kau faiako <i>kindy</i>	18
Tali Pule’anga ki he kole vahe ma’a e kau faiako ako tokamu’a.....	20
Tali Pule’anga ki he t kunga langa af ‘i Ha’apai	20
Tokanga ki ha uafu lelei ma’a Ha’apai	21
Tokanga ki ha tokoni makehe ki Ha’apai ko e uesia feliuliuaki ‘ea	22
Tapou ‘oua li’aki noa’ia ‘a e L pooti ‘A’ahi Fale Alea V henga 13	23
Kole Pule’anga kei fai ng ue ke fakatupulaki mokohunu.....	24
Fokotu’utu’u Potung ue Toutai ki he mokohunu	26
Tali ‘Initia ke tokoni’i palopalema Ha’apai he uesia tahi e fonua	26
Fakamanatu ko e fatongia e Pule’anga ke kole ha tokoni ma’a Ha’apai	27
Tali Pule’anga fai p ‘enau ngaue ke fakalelei’i ngaahi uafu ‘otu motu.....	27
P loti’i ‘o tali L pooti ‘A’ahi Fale Alea Ha’apai 13	28
Alea’i Ngaahi Tu’utu’uni 2016.....	28
Tokanga ki hano uesia e kekekele he ngaahi laiseni pisinisi	28

Tali Pule'anga ko e fakalelei'i pe 'a e founa ng ue	29
Kei tu'u ma'u pe alea fai tokotaha ma'u kelekele & tokotaha fokotu'u pisinisi	29
Tokanga ngali fu'u mamafa mo'ua 1 mano ka 'ikai fakakakato fiema'u fakapisinisi	29
Kole ke toloi hono ngaue'aki totongi mo'ua 1 mano	30
Poupou ke tu'u pe tautea 1 mano ki ha ni'ihī muli nau pa'usi'i e tu'utu'uni	30
Fakama'ala'ala he tautea 1 mano ki he kau pisinisi he t naki tukuhau	31
P loti'i 'o tali e Fakatonutonu ki he Tukuhau Ngaue'aki 2016	33
Ngaahi Tu'utu'uni ki hono pule'i Tute 'Ekisia 2016	33
Fakatonutonu ki he ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i Tute 'Ekisia 2016	34
Feinga ke tonu 'a e ngaue'aki e lea Tonga	35
P loti'i tali Ngaahi Tu'utu'uni ki he Pule'i Tute 'Ekisia 2016	35
Tu'utu'uni fika 4/2017\	36
Tokanga ki he kehekehe veve fakatu'ut maki mei he veve n molo	36
Tokanga ki he kupu 20 'o e Tu'utu'uni ki hono pule'i fakaveve	37
Tokanga ke faka'ata pe laku veve kapau ko hoto 'api taautaha	37
Tali Pule'anga ki he tokanga ki he ngaue'aki veve hoto 'api taautaha	38
Sai pe tutu veve kae 'oua fakapopula ki he kaung 'api	38
Tokanga ki ha uesia e 'ahu he fei'umu ki he ' takai	38
Poupou ki he Tu'utu'uni ki hono tokangaekina e fakaveve mo e veve	39
Fehu'ia e ng ue'aki 'o e ngaahi veve fakatapui ki he tanu kelekele	39
Fekau mahu'inga ki he kakai ke tuku 'a e fakaveve	40
Fokotu'u ke 'oua ngaue'aki tu'utu'uni ke pule'i veve & fakaveve	40
Taukave ko e me'a lelei ke 'ilo kakai ki he ngaahi me'a 'oku kovi	41
Taukave'i ko e fakamalohi'i eni Lao 'i he ngaahi me'a fakapa'anga	41
Fokotu'u ke hiki tautea he fakaveve ke mamafa	42
Hanga 'e he Tu'utu'uni 'o toki fakamanava'i ha fo'i Lao	42
Fokotu'u ke tali Tu'utu'uni ki he veve ki he mo'uilelei 'a e fonua	42
Poupou ke hiki tautea he fakaveve he 'oku felave'i tonu mo e mo'ui	43
Fakatonutonu ko 'ene paasi pe Tu'utu'uni he Fale Alea ko 'ene kamata ngaue'aki ia	45
Taukave ko e Lao 'oku 'i ai hono konis nisi	45
Tokanga ki he lahilahi tautea 'oku tuhu'i mai he Tu'utu'uni	48
Fakamamafa'i e fatongia hilifaki tautea 'a e fakamaau	48

Tokanga ki he veve ‘oku tutu	49
Tokanga ke tokangaekina ngaahi veve ‘i tahi	51
P loti’i ‘o tali Ngaahi Tu’utu’uni ki he fakaveve mo e Veve 2016	51
L pooti ki he ng ue kuo lava mei he K miti Kakato	52
P loti’i tali Fakamatala Fakata’u Potung ue T naki Tukupau mo e Tute, 2015/2016	52
P loti’i tali Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘o e Pal mia 2015	53
P loti’i tali Fakamatala Fakata’u ‘a e Potung ue Polisi Tonga 2013-2014	53
P loti’i tali Fakamatala Fakata’u Poate Sino’i Pa’anga M 1 1 Ng ue 2015/2016	54
P loti’i ‘o tali L pooti ‘A’ahi V henga Fili Vava’u 15	54
P loti’i tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Pangik Pule Fakafonua Tonga 2017	54
P loti’i ‘o tali Lao ki he Fakamatala ‘Ea 2017 & ngaahi fakatonutonu	55
P loti’i tali L pooti Fika 1/ 2017 K miti Pa’anga fekau’aki mo e Kautaha <i>TCL</i>	56
P loti’i L pooti ‘A’ahi V henga Fili Vava’u 16	57
P loti’i ‘o tali L pooti ‘A’ahi V henga Fili Vava’u 14	57
P loti’i ‘o tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau Ng ue’aki 2016	57
P loti’i ‘o tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute & ‘Ekisia 2016	58
Ngaahi Tu’utu’uni ki he Pule’i ‘ takaí, Pule’i Fakaveve & Veve 2016	59
P loti’i ‘o tali L pooti ‘A’ahi Ha’apai 13	60
Fakamahino ‘aho p 5 alea’i ai fokotu’u ke hikinima’i tu’unga falala’anga Pal mia	60
Kelesi	61
Fakam ’opo’opo Feme’a’aki FAle Alea ‘o Tonga	62

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: M nite 13 Fepueli 2017

Taimi: 1000–1010 pongipongi

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit Mo'ui, me'a mai, fai 'etau lotu.

Lotu

(Na'e fakahoko 'e he 'Eiki Minisit Mo'ui, Dr. Saia Piukala, 'a e lotu kamata 'a e Falé ki he 'aho ni)

<001>

Taimi: 1010-1020

'Eiki Sea: M 1 . Fakam 1 atu ki he 'Eiki Minisit Mo'uí he lotu lelei 'o e pongipongi ni. Kole atu Kalake ke fai mai 'etau taliuí.

Ui 'o e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá, 'Eiki Pal mia Le'ole'o mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'o 'Ene 'Afi kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'at ke fakahoko e ui e Fale ki he pongipongi ní, 'aho M nite 13, Fepueli 2017.

(Na'e lele heni 'a e tali ui e Hou'eiki M mipa)

<002>

Taimi: 1020-1030

Kalake T pile: 'Eiki Sea ko e ngata'anga tali ui e Falé ki he pongipongi ni.

Poaki

Kei hoko atu p 'a e poaki folau 'a e 'Eiki Pal miá pea mo e 'Eiki Minisit Pa'anga mo Palani Fakafonuá, kei hoko atu mo e poaki tengetange 'a e 'Eiki Minisit Fonuá. Ko e 'Eiki Minisit e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá 'oku poaki t mui mai, pea kei hoko atu pea mo e poaki folau 'a Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, pea ko Akosita Havili Lavulavu 'oku poaki mai. M 1 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: M 1 . Tapu mo e 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otuá 'i hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki he 'Ena 'Afifió, Kingi Tupou VI kae 'uma' e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'a Mohefo. Fakatapu foki ki he Tokoni Pal miá kae 'uma' e Hou'eiki Kapinetí, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele e Fonuá kae 'uma' e kau Fakafofonga e Kakaí. Pea 'oku tau fakafeta'i kotoa p ki he 'Otua Mafimafi he'ene kei fakakoloa 'aki kitautolu e mo'uí 'o tau a'usia e pongipongi ni ko ení, ke 'uhí ke hoko atu p 'etau ng ué. Hou'eiki ko 'etau 'asenitá p ena ka ko e kole p mu'a ki he Kalaké ke ne lau mai e fo'i *Regulation* p ko e fo'i Tu'utu'uni ko eni 'e 2 na'e kei fai e ng ue ko eni pea ko eni 'oku ... ke 'uhí ke kau atu p ia ki he ngaahi tu'utu'uni ke fai ki ai e feme'a'aki 'i he K miti Kakató, kae kole p ki he Kalaké ke ne lau mai e fo'i tu'utu'uni 'e 2 ko iá. M 1 . Lau 1 Fika 3/2017. Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2016.

Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2016

Kalake T pile:

TU'UTU'UNI (FAKATONUTONU) KI HE TUTE KASITOMU 2016

LAO KI HE TUTE 2007

'I HONO NGAUE'AKI 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'i he kupu 3 'o e Lao ki he Tute 2007, 'oku fa'u ai 'e he Minisit 'oku ne tokangaekina e t naki pa'anga h mai mo e tute, 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'ení –

1. 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ni ko e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali hono lau 'uluaki Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Ki He Tute Kasitomu, 2016, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile:

'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka. M teni Tapueluelu, Sosefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ué, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki mo e Polisí, 'Eiki Minisit Mo'uí, 'Eiki Minisit Ngoué, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile:

'Ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: K taki 'o lau tu'o 2 e Tu'utu'uní.

Kalake T pile:

TU'UTU'UNI (FAKATONUTONU) KI HE TUTE KASITOMU 2016

LAO KI HE TUTE 2007

'I HONO NGAUE'AKI 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'i he kupu 3 'o e Lao ki he Tute 2007, 'oku fa'u ai 'e he Minisit 'oku ne tokangaekina e t naki pa'anga h mai mo e tute, 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni –

1. 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ni ko e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali hono lau tu'o 2 'a e tu'utu'uni, 'Eiki N pele Ha'apai Fika 2.

Kole ke tukuhifo Tu'utu'uni fika 3/2017 ki he K miti Kakato

Lord Tu'iha'ateiho: M l 'aupito Sea. Kole ke u h fanga pe he fakatapu. Kole p mu'a pe 'e lava 'o tukuhifo ki he K miti Kakato sio pe ki'i me'a ni.

'Eiki Sea: Kole N pele Fika 2 'o Ha'apai ke tukuhifo. Lau 'uluaki Ngaahi Tu'utu'uni Ki He Ahi 2016.

Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016.

Kalake T pile:

NGAAHI TU'UTU'UNI KI HE AHI 2016

LAO KI HE VAO'AKAU (VAHE 126)

'I HONO NG UE'AKI 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'i he kupu 4 'o e Lao ki he Vao'akau (Vahe 126), 'oku fa'u ai 'e he Minisit 'oku ne tokangaekina 'a e Vao'akau, 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni –

KONGA 1 – TALATEU

1. Hingoa Nounou

'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali 'a e lau 'uluaki Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka. M teni Tapueluelu, Sosefo Fe'aomoeata Vakata, S miu Kuita Vaipulu, 'Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ue, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'uf, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: K taki lau tu'o 2, Ngaahi Tu'utu'uní.

Kalake T pile:

NGAAHI TU'UTU'UNI KI HE AHI 2016

LAO KI HE VAO'AKAU (VAHE 126)

'I HONO NG UE'AKI 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'i he kupu 4 'o e Lao ki he Vao'akaú (Vahe 126), 'oku fa'u ai 'e he Minisit 'oku ne tokangaekina 'a e Vao'akaú, 'i he loto ki ai 'a e Kapinetí, 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'ení –

KONGA 1 – TALATEU

1. **Hingoa Nounou**

'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'ení ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali hono lau tu'o 2 e Tu'utu'uni,

Kole tukuhifo ki e Komiti Kakato e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ahi 2016

Lord Tu'ilakepa: Sea kole atu mu'a ke tukuhifo mu'a ki he K miti Kakató. Ke mea'i p Sea ko e 'u lao ko ení ko e toki tufa mai p eni ia kia au, motu'a ni, te'eki ke fai ha fakama'ala'ala 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M 1 . Kole 'Eiki N pele Fika 2 'o Vava'ú ke tukuhifo. Ko ia Hou'eiki, tukuhifo 'a e ongo tu'utu'uni ko eni 'e 2 ko iá ki he hoko atu p ia 'i he 5.2.8, 'a ia ko e 5.2.9 mo e 5.2.10. Ke hoko atu ia ki he K miti Kakato ke 'uhí ke fai e feme'a'aki ki ai. Ka 'oku ou kole ai p ke tau liliu 'o **K miti Kakató.**

Na'e me'a hifo ai p 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, kae me'a hake Sea K miti ki hono me'a'anga.

Me'a 'a e Sea

Sea K miti: Tapu ki he 'Eiki Pal mia Le'ole'o, fakatapu heni ki he Hou'eiki Minisit e Kapinetí. Fakatapu mavahe ki he kau N pele 'a 'Ene 'Afió, pea peh foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. M 1 mu'a e kei fakalaum lie lelei Hou'eiki K miti Kakató. Tau hoko atu ki hotau ngaahi fatongiá. Ki mu'a iá 'oku ou ki'i fie vahevahe atu p ha ki'i konga ke tau ...mou feme'a'aki ai mo fakataumu'a ki ai 'etau ngaahi feme'a'akí. 'Oku ou tuku 'a e fekau fo'ou kiate kimoutolu, koe'uhí ke mou fe'ofa'aki 'iate kimoutolu pea hang ko 'eku 'ofa kiate kimoutolú ke mou fe'ofa'aki foki kiate kimoutolu. 'I he me'a ni 'e 'ilo ai he kakai kotoa p ko 'eku kau akonga kimoutolu 'o kapau te mou fe'ofa'aki 'iate kimoutolu.

Tokanga ki he hiki totongi puha moa he L pooti 'A'ahi Ha'apai 13

Hou'eiki ko e ki'i konga eni ke fakahoko ai 'etau taumu'a ki he 'aho ni. Tau hoko atu mu'a ki he'etau 'asenitá, 5.1. L pooti 'A'ahi Fale Alea V henga 13. 'E Tongatapu 4, fokotu'u mai.

M teni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. M l ho'o laum lie ki he pongipongi ni pea 'oku ou faka'apa'apa atu ki he Hou'eiki M mipa e K miti Kakato kau 'atu p mu'a e fehu'i faka'osi p fekau'aki pea mo e l pooti ko eni, na'a lava tokoni mai ai 'a e ongo Hou'eiki Fakafofonga 'o Ha'apai. 'Oku h ia 'i he peesi 11. 'Oku ma'u he motu'a ni 'oku ai e ngaahi lao fo'ou fekau'aki mo e Tute Kasitomu, Tute 'Ekisia 'oku fakah mai, pea ko u fie taki p tokanga fekau'aki mo e kupu ko eni, 'a ia na'a ai ha fel ve'i 'i he kaha'u. Peesi 11, 'aitemi fakamuimu'i, fu'u mamafa e koloa kiki. Ka u lau atu p ki'i kongia ko eni. Ko 'emau ki'i putu na'e fai pea na'e palopalema lahi koe'uhí ko e mamafa 'a e kiki, pea ko e puha moa na'e \$60. K taki p 'o fakapotopoto e hiki he 'oku mahino 'oku 'ikai ko e ...

<003>

Taimi 1030-1040

M teni Tapueluelu: ...ako mo e mo'ui lelei k ko e fiema'u pa'anga 'a e Pule'anga kae tuku atu mu'a hono fakamatala'i fakapoto kimaautolu.

Sea ko e ki'i kongia ia 'oku 'asi, fie hanga p 'e au 'o taki 'a e tokanga ki ai ko e k inga Ha'apai foki eni Sea. Pea na'e lahi 'enau tokanga ki ai, pea ko 'eku ki'i fehu'i p ki he Pule'anga p ko e t kunga totonu p 'o e t kunga 'oku 'i ai 'a e koloa p ngalingali 'e to e hiki 'i he kaha'u 'e Sea. Ko e ki'i fehu'i p ia ki he Pule'anga ke tokoni mai ai h taha. M l Sea.

Tali Pule'anga ki he hiki totongi 'a e moa 'i Ha'apai

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit Kasitomu.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, fakatapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e Hou'eiki K miti Kakato 'i he pongipongi ni. M l mu'a 'Eiki Sea 'etau to e ma'u 'a e pongipongi faka'ofa'ofa ko eni 'asi mai 'a e la' á 'oku t e vai ki he fonua ni.

'Eiki Sea, ko Ha'apai ai p eni 'oku tau fanongo ki ai. 'Oku ou tui 'e manatu'i p 'e he Hou'eiki M mipa Sea, ko e totongi ko eni 'o e moa 'i he ta'u kuo 'osi na'e 'ikai ke kau ia 'i hono pule'i ko 'e he Pule Fe'unga, 'a ia na'e a'u 'a e moa ia ki he pa'anga ...taimi p ko 'oku si'isi'i ai ko fiema'u 'a e ...'isa...'oku nounou ai 'a e moa 'i he m keti, kuo pau leva ke fa'ifa'iteliha p 'a e tokotaha fakatupu koloa ia ki he hiki ko 'ene koloa, kau ai 'a e moa, 'a ia 'oku 'alu ia 'o a'u ki he pa'anga 'e onongofulu tupu, fitungofulu. K ko e 'uhinga ko e 'uhinga ko ia 'Eiki Sea, na'e tali ai 'e he Pule'anga ke kau 'a e moa 'i he malumalu ko Pule Fe'unga, pea 'oku 'osi fai tu'utu'uni ki ai 'a e va'a ia ko eni 'Eiki Sea, 'oku pule'i 'a e mahu'inga ko moa ia. Mou mea'i p 'i he taimi ni, 'oku f ngofulu tupu p puha moa, pa'anga 'e f ua, f nima 'i he taimi ni. Ko ene ononoa 'ana ia kapau 'oku ononoa 'i Ha'apai, mahalo ko e to e 'alu ia ki ha motu kehe, 'a ia mahalo ko e t naki atu p ia 'a e n vaká 'Eiki Sea. K ko e ko e totongi ko ki he moa 'oku 'osi hanga 'e he Pule'anga 'o pule'i ke fakapapau'i 'oku ...ko f ngaahi tapa ko 'oku a'u ki ai 'a e moa 'oku 'i he totongi fakafiem lie p 'a e totongi ko moa. Ko e kongia ko eni peh ki he hikihiki ko moa 'Eiki Sea, 'a e totongi kakano'i manu, 'oku toki 'omai ia 'i he ngaahi tu'utu'uni ng ue ko eni ke fakapapau'i ai 'Eiki Sea, ko e ki'i s niti 'ai ki he moa 'Eiki Sea ko e seniti 'e f noa, 'a ia ko e tukuhau 'eikisia, 'a ia na'e 'osi tali p ia 'e he Pule'anga 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 16/17.

Pea ko e lave ko ki he mo'ui lelei, ko Ha'apai ia foki 'oku lahi 'a e ika 'Eiki Sea, 'ikai ke u 'ilo 'e au ko e h 'a e me'a 'oku nau to e kai moa ai 'ikai ke nau to e kai moa ai kae 'ikai ke nau fakapaku ika p nautolu 'i he 'enau ki'i me'a faka'eiki he ko e mo'ui lelei ia. K ko e tu'unga ko 'oku 'i ai 'i he taimi ni 'oku 'i he tu'unga fakafiem lie p ia Sea pea 'oku ou tui 'e lava p ke to e fai h ng ue ki he va'a ko eni ke fakapapau'i p ko e ononoa p ko e totongi totonu ia ko 'oku 'i Ha'apai, kapau 'oku to e mavahe ia mei he tu'utu'uni ko 'a e lao 'oku tonu ke fai ha ng ue fakalao ia ki ai 'Eiki Sea. M l 'aupito.

Sea K miti Kakato: M l . Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Sea 'oku ou fakam l ki he 'Eiki Minisit 'i he tali mahino 'oku 'omai he ko e me'a 'ena na'e fekumi ki ai 'a e motu'a ni Sea, ko e taimi ko 'oku hiki peh 'i ai kapau 'oku pule'i 'e he Pule'angá 'a e totongi 'o e moa, 'i he *Competent Authority*, ko hai leva 'oku totonu ke fai ki ai h ng ue fakalao kapau 'oku to e hiki peh 'i Sea. Kapau 'oku tukuange p ke pule'i 'e he m keti 'oku 'uhinga ia 'oku 'ata'at mei he *Competent Authority*, k ko 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisit ia 'oku pule'i 'a e mahu'inga ia 'o e moa ki he fo'i tu'unga pau ko ia, tu'unga p 'oku 'oatu 'e he Pule'anga ko ia p . Pea 'oku ou fakam l 'i he fakamahino mai kapau leva ko ia 'oku tonu ke fai ha ng ue fakalao ki ai, t ko e ni'ihi pisinisi ia 'oku tupu k 'oku 'ikai ko e si'i Pule'anga 'o hang ko ia ko eni 'oku tukuaki'i Sea. M l 'aupito hono fakam 'ala'ala mai, m l Sea..

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai N pele fika l 'o Vava'u.

Lord Tu'i fitu: M l 'aupito Sea. Tau fakafeta'i p ki he 'Otua 'i he fakalaum lie lelei 'a e Feitu'u na, peh ki he Hou'eiki 'o e Fale ni. Kuo tau liu mei he fakatamaki fakafuofua fakamatala 'ea. Kuo tau t 'uta m tu'u ki he 'aho ni mo e ng ue lelei ho Fal;e.

Ko e 'uluaki p Sea ko e hanga atu p motu'a ni ki he l pooti 'a e V henga Ha'apai 13, pea 'oku ou ongo'i 'aupito 'a e faka'ofu'ofa mo 'eku pou pou lahi 'aupito ki he l pooti ko eni. K 'oku 'i ai p fanga ki'i me'a 'oku ou t la'a ai.

Ko e 'uluaki p ko e 'a'ahi faka-Fale Alea 'o e 2016, V henga 13, pea 'oku fokotu'u ai 'e he Feitu'u na ia ho'o kaveinga, ko e fehu'i p p ko e kaveinga 'a e Fale Alea p ko e kaveinga fakafo'ituitui p 'a e Feitu'u na. 'Oku peh hono fakalea, mo'ui fakafalala p kia kita. 'Oku 'ikai ke h hoa tatau eni ia mo e tu'utu'uni 'o e 'a'ahi, k 'oku ou lave'i p . 'Oku feinga fakafo'ituitui p he ko e v henga fakafeitu'u, pea 'oku ou tangane'ia ho'o fokotu'u mai 'a ho'o fo'i kaveinga fakafo'ituitui ko eni. H ko 'etau kehekehe Sea 'oku tala ai 'a e mahu'inga 'o ha me'a, kaveinga 'a e Pule'anga ko 'etau ng ue fakataha, vahevahe taau ho'ata ki tu'a, k 'oku ou m lie'ia he 'ilonga 'a e faingata'a'ia 'a ho v henga 'oku ke m nava'aki hang ko e Saame na'e me'a 'a e 'Eiki Minisit ki ha 'Otua 'oku langa 'i he fukahi tahi. Pea 'oku tokotu'u pou 'i he 'au, fotua lahi faka'uli'ulia. 'Oku peh 'a e tautapa mo e ivi ng ue 'oku m nava'aki 'e he Feitu'u na kae 'uma' 'a e 'Eiki N pelé, ko e fu'u v henga faingata'a eni 'o Ha'apai eni, k 'oku ou m lie'ia 'oku ou to'a 'ia 'i he fokotu'u, ke tau mo'ui fakafalala p kiate kita. Ko 'ene lava p 'a 'api fakafo'ituitui kuo lava 'a e k miunit p ko sosaieti, pea 'oku 'ilonga leva ai 'a e tatakí 'a e Pule'angá pea mo e fonua.

Tokanga ko e ha tu'unga ng ue langa af 'i Ha'apai

Ki'i me'a p 'oku tau hanga hifo ki ho'o l pooti 'oku fehu'ia he peesi 9, 11, 14 mo e 17 'a e langa ko eni ko na'e hoko he af . Pea 'oku tali mei ho k inga 'oku te'eki ai p ke fakakakato 'e he Pule'angá 'a e fa'unga ng ue na'e tu'utu'uni, 'oku 'ikai ko e pal mesi, ko e tu'utu'uni 'a e Pule'anga ki he langa fale af 'oku te'eki ai p ke kakato, pea 'oku 'asi ai mo e 'ikai ke lava 'a e 'uhila mo e kehekehe 'o e ngaahi tokoni h ngaahi *phase* 'o e langa fale, kuo lava 'a e fanga ki'i loki fiha, pea toe 'a e loki ua 'oku te'eki ai ke kakato. Ko e fehu'i p ia ki he Pule'angá p ko e h 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku l pooti mai h k inga fekau'aki mo 'enau t lafili 'i he langa ko eni 'i he af 'e 'alu eni 'o ta'u nima, pea 'e to e t mai 'a e af 'i he m hina k tu'u 'oku te'eki ai p ke kakato 'a e me'a 'oku fiema'u 'e ho k inga.

Tokanga ki he fokotu'u Ha'apai ke fili 'a e K vana

Ko hono uá p Sea, fokotu'u mai mei ho k ingá ke fili 'a e K vana. 'Oku m lie 'aupito 'a e fokotu'u ng ue, fe'unga p ia h ko Hahake 'i Ha'api, pea 'oku ke to e tu'u mei he 'Otumu'omu'a, pea 'oku ke angi p 'a e laka 'o e fo'i 'one'one, pea 'oku tonu p ke tokanga ma'u p he ko e kano fonua 'o e Ha'apai 'o e pako mei he Feitu'u na. 'Oku m lie 'aupito ho'o fokotu'u mai h peesi 7, ko e loto p ia 'a ho fai'anga fili, ke fai ange hano vakai'i ke fili 'e he kakai 'a e K vana.

Ko hono ua, 'i he peesi 17 ki he21, 'oku fai ai 'a e to e fokotu'u mai h k inga ke fili fakal kufua 'e he kakaí 'a e Fakafofonga ke hiki 'a e fika. Pea 'oku ou lave'i p ko e ' me'a ko eni 'oku fakalao, k 'oku ou 'ilo'i p ko e anga tau'at ina p ia 'a e fokotu'u k 'oku ou m lie'ia 'aupito 'i he anga 'a e ...fie lau 'oku tatau p ko e feitu'u 'oku lahi 'a e maama ai h feitu'u. Fokotu'u p 'enau ngaahi fakakaukau kae toki fai 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na, kae 'uma' 'a e Sea 'o e Fale Alea kae 'uma' 'a e Pal mia 'o Tonga, 'omai p 'enau fakakaukau, k ko e me'a p eni 'oku 'asi 'i ho'o pepa.

Tokanga ki he fokotu'u ke fakatokolahi

Ko hono ua, ko hono faka'osí p Sea, 'oku fokotu'u mai 'i he peesi 12 mo e 15, 'asi p ko hono faka'ilonga h peesi 7, ke hiki 'a e tokolahi 'o e kau Minisit mei he fika 'o e 12 ki he 15, kapau ko e fik eni, 'oku 'i ai mo e mafai 'o e 'Eiki Pal mia 'i ha'ane fakatokolahi p 'e ia 'a e K pinetí 'iate ia hono mafai ke fakakakato, pea kapau ko e 15, 'oku lave'i 'e he motu'a ni mahalo 'e toko 18 p 19 'a e K pineti. Sai p fokotu'u mai ko e fokotu'u fakakaukau p h ko 'etau 'unu atu p eni he ko e mata'upu'upu p eni 'o e fa'unga 'o e liliu. Pea 'oku ou fakam l atu ki he fokotu'u me'a fo'ou ko eni, ko e maama fo'ou eni, fokotu'u mai ho'o l pooti pea 'oku ou pou pou atu, 'i ho'o fokotu'u mai, mo'ui fakafalala p kiate kita, uisa, kae muimui p mu'a ngaahi tu'utu'uni 'a e Sea 'o e Fale Alea, mo e 'a'ahi 'a e Fale Alea. M l Sea ko ia p 'a e ki'i fakahoha'a, m l .

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai Ha'apai fika 2 N pele.

Lord Tu'iha'ateiho: M l 'aupito Sea. Tapu mo e Feitu'u na, fakatapu atu ki he Pal mia Le'ole'o, kae 'uma' 'a e Hou'eiki 'o e K miti Kakato, kae 'at ki he motu'a ni ke fai atu h ki'i fakahoha'a fekau'aki pea mo e l pooti ko eni. 'Oku te fanongo p 'i he me'a ko eni ko 'oku fekau'aki pea mo e moá 'ene fu'u mamafa, pea ne u ki'i t ki motu, pea talanoa ai mo e 'ofisakoló talamai 'e ia 'oku ki'i fakatu'ut maki 'a motu, 'i he 'uhinga ko ení Sea. Kuo hanga 'e he fanga puaká ia 'o k pui , 'enau me'atokoni ...

Taimi: 1040-1050

Lord Tu'iha'ateiho : ... Pea ko 'ene me'a 'oku faí, ko hono 'a'i. Puaka kehekehe, mei he puaka kaivao, ki he puaka p 'a e ni'ihi. Pea ko 'ene feinga ke t t puni'i kinautolu 'i loto, pea. Kuo 'ikai ke nau to e lava kinautolu 'o ngoue ki mui 'o 'alu ki mui ko ki he fangá, he 'oku vaoa ia. Pea na'a ku hanga p 'o 'eke ki ai, pe ko e h ha'ane fa'ahinga founa ke nau ki'i ngaue'aki, ke puke pe h e fanga monumanu ko ení, he 'oku fakakina fekau'aki mo e ngoué. Pea mahalo ko e tafa'aki kehe ia, mahalo ko e me'a ia 'a e kau polisi, ke nau toki fai ha ng ue ki ai. Ka kuo u sio hifo p he peesi 15, 'o fekau'aki mo e. Na'e 'i ai e fiema'u fakakelekele 'a e ni'ihi ko eni ko 'i 'Atele si'í, ke 'osi 'ilo'i p na'a ta 'i ai, 'i Novema, 'o fep tala noa'aki mo e fiema'u ko ení. Pea ko e fiema'u ko ení, ko e 'api kolo, 'oku tu'u p 'i he halá, pea talamai 'eia 'oku talaange 'e he 'Atakaí, 'oku fakatu'ut maki. Pea u 'eke ange, ko e fakatu'ut makí ko e h ? He 'oku mau fono p h , ko e 'apí e 'oku tu'u peh maí. Me'á, he 'oku fu'u luolu. Pea u talaange. 'O, mahalo ko e me'a p 'e faí, ko e kole ha loli ke ha'u mo ha me'a ke tanu'i'aki e ngaahi fo'i luoluó. Ka na'e talamai 'eia 'oku fiema'u 'e ia ke hiki ia ki ha 'api 'e taha, kae ha'u hono fohá 'o'ona 'o ma'u e 'api ko . Kuo u talaange. K taki 'e mat pule, he 'ikai ke lava ke ke ma'u'api ua. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia, ko e 'api kolo ena ke mou 'o ng ue ai, ka ko e 'api uá, he 'ikai ke u lava 'o 'oatu ho 'api e 2, ko e 'uhingá, ko e luoluó. Ko e fu'u 'api p eni he fu'u halá p . Pea na'a ta solova p foki e palopalema ko iá, ke ha'u ha taha mei he Saveá 'o sio ki he palopalema ko iá.

Pea ko ia ko e tokanga p ki he k ingá, ke nau ki'i sio atu ki 'uta. He 'oku fu'u vaoa 'aupito 'a mui, 'alu ko ko ki tahí. He 'oku fiema'u ke nau, hang ko ko ho'o me'á, ke nau *self-reliance*. M l mo e Feitu'una ho'o 'oatu e me'alele ko ke si'i 'ave ai e fanaú ki he akó, mo e kau ngaué. Pea mahu'inga ia ki he'enau *travel* ko ki koló. Ka na'e 'i ai e to e fo'i me'a 'e taha 'oku 'ikai ke u fu'u loko sa'ia aí. Fekau'aki mo e veeni ko eni ko 'a e koló. Ne u toki 'ilo'i mei he mak níká, 'a e 'uhinga ko ...

Sea K miti Kakato : 'E Hou'eiki, ko e

Lord Tu'iha'ateiho : 'Io 'oku 'asi ko e he 15, 'a Ha'ateiho si'í. Na'e talamai 'e he mak níká ia, ko e 'uhinga ko na'e mate ai e lolí, ko hono ta'e'utu e loló. Pea, 'o loka, ko e fu'u veeni fo'ou eni na'e toki fakatau kuo loka e m sini ia ko e 'uhingá, na'e 'ikai ke. 'A ia na'e 'ave ko eni ko 'a e me'alele fo'ou, na'e 'ave ai mo e fu'u talamu lolo, pea kole ange p ki ke k ingá, fetongi e loló. Fetongi p e fo'i *filter*, to'o e fo'i nati ko i laló, 'alu e loló, 'oku 'i ai e fanga ki'i kapa ko e *flush*, toe fakafoki, 'ai 'i loto, *flush* 'e he me'a e m sini, 'osi ia pea toki fetongi leva e loló. He ko e fu'u veeni sai, faka'ofu'ofa, ka ko e ki'i me'a si'i p , ko e *maintenance*. M l 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato : Mal 'aupito, Hou'eiki. Me'a mai e Hou'eiki Fika 2 'o Vava'ú.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'oku ou fakam l atu ki he Feitu'u na e ma'u faingam lie. Pea kole atu pe, Sea, ke u h fanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofakí, Sea. 'Eiki Sea, 'oku ou tu'u p au koe'uhí ke fakatokanga'i p 'e he Pule'angá, 'a e ngaahi me'a ko 'oku 'omai 'e Ha'apai 13. 'E Minisit Pa'anga Le'ole'o, mo e Ngaahi T naki Pa'anga Fakalotofonuá. 'Oku ou tui au ko e

fehu'i ko 'a e Fika 4. Ko e h e me'a 'oku hoko hono hiki e tukuhaú. Pe 'oku tonu ko , 'Eiki Sea, 'eku fanongó. 'Oku 'ikai ko e fakafuofua e totongi, 'Eiki Sea,'o hang ko e me'a ko 'oku me'a mai ki aí.

Ko e me'a ko 'oku ou fie lave ki he tukuhaú ko ení, he kuo 'osi mea'i 'e he kakai kotoa p 'o e fonuá, mo e toko taha pisinisi kotoa p he fonua ni. Kapau 'oku 'i ai ha koloa kuo 'osi 'omai ki Tonga ni, pea 'oku 'i he pa'anga e 40, 'Eiki Sea. Tau fakat t p ki he puha moa, hang ko eni 'oku 'asi mai 'i he fakamalanga na'e fai 'e he Fika 4. Pea lolotonga p 'ene pa'anga e 40, te'eki ai ke tau mai e vaka hoko maí ia, kuo kamata leva ke 'i ai e ki'i hongé. Hang ko e me'a ko na'e me'a'aki 'e he 'Eiki Minisit , tu'uhake leva 'a e kau pisinisi ko ha'anautolu 'a e puha moá, 'o hiki ki he pa'anga e 60. 'Oku tapu ia he Laó, 'Eiki Sea, he koe'uhí 'oku 'i ai e tu'utu'uni 'a e Laó, ki he koloa ko 'oku 'i he *storage*. Pea ko e feitu'u ko 'oku tauhi aí, 'e kei 40 p , kae 'oua lea ke 'osi e koloa ko iá, pea toki h mai leva he koloa fo'ou, 'a ia kuo 'osi tute, fe'unga mo taau ki he tute 'ekisia 'oku fai 'e he 'Eiki Minisit , 'Eiki Sea.

Ka 'oku ou tui 'oku peh e 'uhinga ko 'a e fehu'i 'a e Fakafofonga Fika 4. Ko e lolotonga p 'a e tu'u he tu'unga, 'i Ha'apai, mo e tute na'e 'uluaki 'oatu ki aí, kuo talatalaatu mei Tonga, kuo hongé moá. Hiki leva kinautolu, kae hili iá, 'oku te'eki ai 'osi 'a e *storage* ko 'o e koloá, pe ko ha fa'ahinga koloa p . Ka 'oku ou fakam l atu, 'Eiki Minisit , ho'o me'a maí, ko ena kuo 'osi mahino ai p ki he Hou'eiki e Fale ni, mo e kakai e fonuá, kuo 'osi fakafoki e koloa ko ení, 'o pule'i 'e he Potung ue Ma'u Mafai ko ki he tukuhaú pe ko e *Labour & Commerce*, fakamolemole. Ko nautolu 'oku nau fai e fakafuofua koloa ko ení, 'Eiki Sea.

Ke fakatokanga'i Pule'anga 'ikai lava mapule'i totongi kava Tonga

'Ai pe mu'a ke tau fakatokanga'i e me'a na'a ku lave ki ai e uike kuo 'osí, fekau'aki, 'Eiki Sea, 'oku 'i ai p e me'a ia 'oku ou 'ohake heni, koe'uhí, 'i he lolotonga e uike kuo 'osí, me'a ko eni ko e kava tonga. H e tu'unga te tau 'i ai 'i he kavatonga he taimi ni? 'Oku holo e milemilá ia mei he pa'anga e 10. 'Alu ia hang ha ki'i kofukofu kalé, 'Eiki Sea. 'Ai p 'eau ke fanongo e kau t kavá, mo e kau pisinisi kavá. Ko e 'uhingá p 'oku lahi e Hou'eiki 'oku nau 'ilo kava, kau ai e motu'a ni, 'oku ou fa'a kau he mama kavá, 'Eiki Sea. 'Oku ou faka'ofa'ia au he'eku sio ki he kau faikavá, 'ikai p ke toe lava 'o kumi ha me'i kava ia. Ko e 'uhinga p , 'Eiki Sea, 'oku kau e fa'ahinga polokalama ko ení, 'oku mea'i lelei 'e he kau M mipa e Fale ni. Ko e taha ia e feitu'u na'a mou me'a ki ai, 'o fai ho'omou kemipeiní, tokolahi taha ai, hono talatalanoa'i 'a e feitu'ú. 'Ikai fai ha talatalanoa ia he inu piá, 'Eiki Sea. 'Ikai fai ha talatalanoa ia 'i he pá. Ko e lahi taha e talanoa ko 'i he fili ha m mipa, 'oku meimei me'a ki he feitu'u ko ení, 'Eiki Sea. Ka ko 'eku 'ai p ke fakatokanga'i 'e he Pule'angá, koe'uhí 'oku 'alu e taimí 'o fakahoko mai 'oku holo pe hongé kava a Tonga ni, ka kuo 'alu p e taimí ia mo e 'unu 'a e totongi ia 'o e kavá ki 'olungá, 'o 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga tu'unga ke ne mapule'i, 'Eiki Sea. Kapau 'e 'i ai ha ki'i mama kava, ko 'ete fanongo, ma'u e ki'i kofu e 4, pa'anga e 10, 'a ia ko e ki'i kofú, si'isi'i 'aupito. 'Osi ko iá pea nau fakaongoongo. Kehe ia, 'Eiki Sea, mo e 'aho 'aneafí, pea 'oku lahi mo e ngaahi kumi pa'angá, 'oku lava ke fakahoko, 'i he polokalamá, hang nai ha'atau ki'i ouau faka-lotú, 'Eiki Sea. Ka kuo hanga 'e he me'a ko ení ia, pe ko e ni'ihi ko eni 'oku nau t e kavá, 'o hiki e tu'unga ko 'o e kavá, ka ko 'eku 'ai p ke fakatokanga'i. Na'a 'oku sai ke 'omai ki he fakafuofua koloá, ke nau hanga 'o fakafuofua'i. Ko e peh atu p ki he 'aunise 'e 22, pe 'aunise 'e 27, pea tata ki he 'aunise ko iá. Kaekehe, 'Eiki Sea.

S miu Vaipulu : Ki'i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato : Ki'i fakatonutonu eni, N pele.

Taukave tau'at ina pe tangata ngoue ki he'ene totongi

S miu Vaipulu : 'Oku ou tui ko 'ene 'ai p e kavá, 'e kau ai e manioké, mo e taló, mo e me'a ko iá. Ka ko e 'uhinga 'oku kei tuku aí, ko e tau'at ina ko 'oku foaki mai ki he tangata Tongá. Ka 'oku ou peh , Sea, 'oku tonu ke tukuange p ia ke tau'at ina e tangata ngoué. M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l .

Lord Tu'ilakepa : Sea, ko e anga p foki 'eku fakakaukau 'a'aku ke fakatokanga'i, he 'oku 'ikai ke fakatokanga'i 'e he motu'a ni, 'Eiki Sea, ka koe'uhí kuo 'alu ke to e mamafa ange, 'Eiki Sea, 'a e tu'unga ko . 'Oku ou lave'i p , kuo u vakai atu ki he ngaahi fofonga 'o e Hou'eiki he Fale ni, 'oku ou tui p 'oku 'ikai ke fu'u lelei kia kinautolu 'eku 'ohake e me'a ko ení, 'Eiki Sea. Ka ko 'eku vakai p ha ...

<006>

Taimi: 1050-1100

Lord Tu'ilakepa: ...Founga na'a lava 'o to e holo ai 'Eiki Sea 'a e tu'unga ko 'a e totongi, sai 'Eiki Sea kapau na'e pa'anga 'e 5 ko he 'aho 'aneafí pea hiki p he 10 pea tu'uma'u p 'a e tata ia 'e ki'i, k ko e 'alu ko ke holo 'Eiki Sea 'oku fu'u ongo 'aupito ia, pea 'oku ou ...pea ko e 'oatu p ke fakatokanga'i he Pule'anga p ko e h nai ha'anau fakakaukau 'Eiki Sea ki he me'a ko eni 'Eiki Sea.

Tokanga ki he ta'ofi toutai'i e mokohunu

Ko e taha e me'a 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'e au he l pooti 'a e Feitu'u na ko 'eku lave p 'a'aku ki he kava...he 'oku tofuhia kinautolu mei he 'otu motu 'Eiki Sea, kapau te mou me'a hifo ki he peesi 7 kuo maama e kakai, pea ko 'enau mea'i p 'enautolu ha me'a 'oku faingata'a'ia, kuo nau a'u mai nautolu ki he Fale ni 'o hang ko ko e l pooti 'a e Feitu'u na, pea 'oku 'i ai leva 'a e tu'unga 'oku mahino ki he kakai 'a e me'a 'oku fai 'a e ng ue 'a e Pule'anga, kau lau atu p 'Eiki Sea. *"Kole atu ki he Minisit Toutai p vete fakak hono loka'i 'o Ha'apai mei he mokohunu, ko e 'osi eni e ta'u 'e ua, pea 'e 'osi homau teemi hala ha me'a kotoa faka'ofa p 'a Ha'apai, kae faingofua p 'a hono fakatau atu 'a e vao'akau 'o e uafu ke kumi ha faingam lie ai ha ni'ihí, kae nono'o p 'a e kakai 'o Ha'apai, h nai ha'amau kovi 'oku si'i pehe'i ai kinautolu."*

Kai kehe 'Eiki Sea 'oku 'alu hifo ki lalo ki he fakamatala ko ia 'oku mahino mai leva, 'oku mea'i p he kakai ko e h e me'a kuo tukuange atu ai 'a e ngaahi me'a ko , 'a na'e lahi ai 'a e ngaahi ng ue, ko 'enau kole, ko e h e me'a 'oku ta'ofi ai 'Eiki Sea 'a hono to'o mai 'a e mokohunu ke ma'u'anga mo'ui 'a Ha'apai, kau 'oatu p 'a e fakat t mo'oni 'Eiki Sea koe'uh he 'oku ou lave'i p ko e k inga 'oku nau uku he 'aho ki he 'aho pea 'oku nau mea'i lelei 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e mokohunu 'Eiki Sea, k 'oku ou lave'i foki 'oku ta'ofi foki he Minisit he taimi ni, fe'unga mo e ta'u 'e 5 lahi p si'i ai 'Eiki Sea k ko e tu'utu'uni ia mei he ma'u Mafai Pule 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko 'oku to e fai e tokanga ki ai 'a e k'inga ko e h'ina e me'a 'oku ta'ofi ai 'Eiki Sea, h'e me'a 'oku si'i loka'i ai kinautolu 'ikai ke tukuange ke hokohoko atu honau ngaahi faingam'lie, ko hono fakamo'oni eni 'Eiki Sea ko e me'a ki he uike kuo'osi hanga p'e he kakai 'o savea'i e hala Pule'anga 'o 'ilo 'a e lahi e fo'i luo 'i he hala pule'anga, kapau leva kuo 'omai he kakai he 'aho ni ha ki'i savea ko e h'e me'a ...kuo nau 'osi mea'i 'enautolu 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e mokohunu, 'ai p'umu'a Pule'anga ke tau fakatokanga'i na'a 'oku mahalo na'a 'oku lelei 'a Ha'apai ia ki'i lalahi ia 'o fe'unga mo e lao mo e 'inisi ko 'oku fie ma'u ke fai hano uta atu ke fai hano 'ave ke tokoni ki honau ivi fakapa'anga.

'Eiki Sea ko e hoko atu p'he l'pooti 'a e ngaahi me'a ko fel've'i mo e langa fale af', na'e 'i ai p'homou fono na'e 'i ai 'a e l'unga na'e fai mei he kolo ko ko Fotua mahalo ko ha fine'eiki na'e 'ai ke l'unga mahalo pea na'e 'ai ke faka'ilo mahalo he Pule'anga, pea na'e fai 'a e felotoi ke holomui koe'uh kae tuku p'ke hokohoko atu 'a e ng'ue, k'oku fehu'i'ia p'e Fotua ia hang'ko e me'a ko na'e 'ohake 'e he N'pele Fika l'ko 'o Vava'u, Fangale'ounga, faai atu 'a e fanga ki'i kolo ko ia, ko e h'e me'a 'oku kei tuai ai e langa mo fai mo faka'osi 'a e ngaahi fale af' 'Eiki Sea. Pea 'oku ou faka'amu p'ki he Pule'anga ke nau tali mai, 'oku 'ikai ke mahino ki he Fale ni p'ko e f'ha Minisit' te ne leleaki'i e fuka ke fai mo faka'osi e ng'ue ko eni 'Eiki Sea, talu eni mei he Pule'anga 'aneafi, hokohoko mai 'a e kau Minisit' 'Eiki Sea ke mea'i lelei na'e fai 'a e *interview* 'i Ha'apai, pea ko u m'lie'ia he Minisit' ko ia, ha'u koe sai, 'e Fakafofonga h'e me'a 'oku hoko ki heni, 'ikai 'alu koe, f'f'e mali, ha'u koe, hokohoko 'ete fanongo mei 'osi kotoa 'a Ha'apai, pea mau peh'ko 'ene lava e ng'ue, 'Eiki Sea ke me'a hifo ki ho l'pooti 'oku te'eki ke lava kakato 'a e fatongia ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou lave'i p'oku te'eki ke me'a heni 'a e 'Eiki Minisit' ki he Ngaahi Ng'ue Langa *MOW* p'ko e kautaha fo'ou ko eni 'oku fokotu'u he taimi ni 'Eiki Sea, k'oku tau faka'amu 'Eiki Sea ke ho'ata ki tu'a ha ngaahi ng'ue lava me'a pea 'oku mo'oni 'a e ngaahi fokotu'utu'u taumu'a ko na'e fai he 'Eiki Minisit' na'e m'l'l'atu ke tau tafoki mu'a 'o sio ki he kakai ke mou me'a atu mu'a ki he kaka'i 'Eiki Sea, ko e ngaahi fatongia totonu ia 'oku totonu ke tau fa'i tu'unga 'i he faingata'a'ia 'a e fonua 'ni 'Eiki Sea.

Tokanga ki ha vahe mei he Pule'anga ma'a e kau faiako *kindy*

'Eiki Sea 'oku lahi 'a e feme'a'aki he Fale ni 'o fekau'aki pea mo ha ngaahi lelei 'e 'oange ma'a e kau vaivai 'Eiki Sea ko e taha eni ia he ngaahi langa m'lie 'oku 'omai mei Ha'apai, pea mei he kolo tatau p'ko Fotuha'a ke 'i ai ha ki'i vahe 'a e ni'ihiko 'oku nau faiako ki he ako *kindy* 'Eiki Sea. 'E Hou'eiki kapau kuo lava he ni'ihiko mahalo ko e kakai ko eni kuo nau *retire* mei he tu'unga faka-faiako 'o langa ha ki'i tu'unga 'apiako 'i he ki'i f'nau kuo nau malava ke nau 'ilo'ilo p'ke nau ako 'a e mo'ui 'Eiki Sea 'oku kamata ia mei he feitu'u ko eni. Ko e 'omi p'ke fakatokanga'i he Fale ni, ke 'i ai ha fakatokanga'i ange he kuo u lave'i 'Eiki Sea ko e ni'ihiko ko eni ko e pole p'ke fai e ng'ue.

'Eiki Sea 'oku ki'i faingata'a foki he ko e f'nau ko eni ia, hono feinga'i ke fakatonutonu kinautolu makehe pea nau toki a'u ki he kalasi 1. Ko e kole ko 'oku 'omai mei heni ke 'ai ha ki'i v'henga ma'a e ki'i kau faiako ko eni, 'oku ou tui ko e fatongia eni ia 'o e Minisit' 'o e 'aho ko eni, Minisit' Ako na'a t'naki atu ia ki he kong'a 'o e ngaahi ako 'oku fokotu'u he fonua ni 'Eiki Sea.

Fokotu'u ki ha lafalafa mo ha vaka ke toho lafalafa ma'a Ha'apai

‘Eiki Sea ko e faka’osi p ‘Eiki Sea ‘oku ou fie lave atu ‘Eiki Sea ki he faka’osinga ko ‘o e peesi, p ko e me’a na’e ‘ohake ‘e he Fakaafongga Fika 4 he uike kuo’osi ‘o fekau’aki pea mo ha lafalafa ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku mo’oni p ‘a e lafalafa ‘Eiki Sea, k ‘oku totonu ke to e t naki atu eni, ‘atu ha vaka lelei ke ne tokanga’i ki hono toho ‘o e lafalafa ko eni mo hono ‘omai ‘Eiki Sea ke fakahifo ki ai ‘a e kau p sese ‘Eiki Sea. Pea ko e kole atu Hou’eiki Minisit mou fakamolemole na’a ‘oku fu’u lahi ‘a ‘emau kolé fakataha pea mo e kakai ‘oku fokotu’u mai ‘enau faingata’a’ia ko eni. Koe’uh p ‘oku ‘osi a’u ‘Eiki Sea ki ha tu’unga ‘o fai ‘a e mate ‘i Ha’apai pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha mate ‘oku totonu leva ke fakatonutonu e founga ng ue, ko e fakatonutonu e founga ng ue ‘oku fokotu’u atu ‘Eiki Sea, ‘ai ange mu’a ‘e Hou’eiki Minisit ‘oua ‘e to e tau ‘a e ‘Otuanga’ofa ia he po’uli, ‘oku mou mea’i ko e me’a ko eni na’e hoko ‘o mate ai ko ‘a e ki’i talavou ‘i Ha’apai ‘oku mou mea’i p ko e si’i lele mai ‘a e ngaahi m tu’a, ngaahi tamai mo e ngaahi fa’ , f nau pea mo e fanga tuonga’ane mo e fanga tuof fine ‘o nau t t ‘Eiki Sea ‘i he feitu’u ko ‘e tau ki ai ‘a e ‘Otuanga’ofa, fuoloa e po’uli pea toki tau atu ‘a e ‘Otuanga’ofa, ko e me’a eni na’e hoko ai ‘a e fakatamaki ‘Eiki Sea, pea ‘oku tau ‘amanaki p ke ‘oua ‘e to e tu’o ua, k ‘i ai leva ha fakatamaki tu’o taha ‘oku tau ‘amanaki ke ‘oua ‘e to e tu’o ua ha fehalaaki ‘Eiki Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu ki he tafa’aki ‘a e Pule’anga, f f ke mou ‘omai p ‘a e lafalafa pea ‘omi pea mo hano vaka ke ne taki ‘a e lafalafa ko eni, he ‘oku ‘aonga ‘aupito ‘a e vaka taki ko eni ‘Eiki Sea, he ‘oku ‘i ai mo e ngaahi me’a kehe ia ke tokoni ki ai ‘Eiki Sea, kae tautautefito ‘Eiki Sea ko e palopalema na’e hoko he po’uli, ko ‘etau kole p ‘a e Fale ni, ke tau mu’a ‘i he ...kapau ‘e lele ‘a e vaka ia ‘Eiki Sea ‘i he pongipongi, tau peh ‘Eiki Sea ‘i he pongipongi T site ‘e tau ho’at p ia ki he ngaahi feitu’u ko ia ‘Eiki Sea, ‘oku sai ‘a Ha’apai pea mo Vava’u he ‘oku lelei e ngaahi maama ai ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi feitu’u heni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke sai ‘a e ngaahi maama, k ko e m l p ‘a e taukei mo e poto ‘a e kau ‘Eikivaka ‘oku nau malava ‘o ‘ave ‘a e vaka ‘o a’u ki he Feitu’u tau tahi, k koe’uh ko e fanga ki’i vaka iiki ‘Eiki Sea ‘oku hoko ai ‘a e palopalema pea ‘oku ‘uhinga ai ‘a e fakakaukau ko eni, ko ia ai ‘Eiki Sea ‘oku sai ai ‘a e vaka ko ke ne ‘ave ‘a e lafalafa mo hono fakafoki ‘oku mou mea’i ‘a e palopalema na’e hoko ko eni ki he ‘ vaka toutai ko eni ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele ki’i fakam ’opo’opo mai p

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fakam ’opo’opo eni ‘Eiki Sea ko e palopalema ko eni na’e hoko kapau na’e ‘i ai ha vaka ke lele ‘o toho mai ‘a e vaka ko eni na’e mate ‘Eiki Sea he ‘ikai ha palopalema, ko hono palopalema eni, fai e n ‘i he Pangik Fakalakalaka ‘i he pa’anga na’e ‘oatu ‘e he Pule’anga, fe’unga pea mo e 2 kilu, t p seti ‘e 4, pea malu’i’aki p ‘a e vaka toutai ko ia, ko e h e me’a ‘oku hoko he taimi ni faingata’a’ia ‘a e tangata Ha’apai pea mo e tangata pea mei Vava’u koe’uh ko e me’a ko na’e malu’i’aki ‘oku ngoto ia ‘Eiki Sea, kapau na’e lava he vaka ko eni p ko e vaka ko na’a ku ‘uhinga ki ai te ne taki ‘a e lafalafa, te ne to e lava ‘o lele ‘o ma’u ha faingam lie ‘oku fakamo’oni’i mai he tangata’eiki ha’ana e vaka, na’e mei lava p ‘o fakahaofi ‘a e koloa malu’i ko eni ‘Eiki Sea, k ko e tu’unga he taimi ni, faingata’a’ia ‘aupito, ‘aupito ‘a e tokotaha n ko eni ‘o malu’i’aki ‘a e vaka ko eni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ‘oku ou fakam l atu ki he Feitu’u na he ma’u faingam lie

Sea K miti Kakato: M l ‘Eiki N pele, me’a mai ‘a e Minisit Ako ka tau toki p loti.

Tali Pule'anga ki he kole vahe ma'a e kau faiako ako tokamu'a

'Eiki Minisit Ako: Tapu mo e Sea K miti Kakato, tapu ki he 'Eiki Pal mia Le'ole'o, Hou'eiki

Minisit e Kapineti, tapu ki he Hou'eiki kau Fakafofonga N pele e Fonua, tapu ki he kau Fakafofonga e Kakai Sea fakafeta'i e fakalaum lie lelei e Feitu'u na kae 'uma' 'a e Hou'eiki na'e me'a hake 'a e N pele Fika 2 'o Vava'u 'o lave'i mai 'o fel ve'i pea mo e ako tokamu'a, k 'oku ou fie fakah p Sea kae 'uma' Hou'eiki 'oku 'i heni 'a e toket ko Linda Manu'atu ko e mataotao Tonga ia pea 'oku 'i heni ke tohi 'a e silapa 'o e ngaahi Ako Tokamu'a, pea 'oku lolotonga fai 'a e ng ue ki ai, pea na'e fai 'emau fakataha mo e Poate 'oku ne hanga 'o vakai'i 'a e ngaahi tu'unga fakaako peh 'i he lea fakapilit nia, *accreditation qualification accreditation board*, pea 'oku lolotonga fai 'a e ng ue ki ai, pea ko Sune 'e lava leva 'o mahino 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e silapa, 'a ia ko e ako'i ia 'o e kau faiako 'i he ako tokamu'a ke nau ma'u mata'itohi, pea 'oku fai p 'a e ako ko eni 'i he lea faka-Tonga.

Na'e tokanga mai 'a e 'Eiki N pele ki he hanga he Pule'anga 'o totongi 'a e kau faiako 'oku nau ako 'i he ngaahi ako si'i, hang p ko ia 'oku mou mea'i, ne 'osi paasi foki he lao ke ako 'a e f nau ako 'o kamata mei he ta'u 4 ki he ta'u 18, lolotonga 'i ai p 'a e lao lolotonga ko e pau ke ako 'a e tangata kotoa p mei he ta'u 6 ki he ta'u 13, pea koe'uh foki 'e fiema'u 'etau pa'anga ke totongi'aki 'a e kau faiako ko eni Ako Tokamu'a kae mahalo 'e toki me'a ia 'a e Minisit Pa'anga p 'oku 'i ai ha'atau pa'anga fe'unga ki ai ke fai 'a e fatongia ko ia, k ko e tali p ki he hoha'a 'oku fai mai he 'Eiki N pele 'e tuku p ke mau vakai ki ai mo sio ki he 'Esitimeti mo 'etau tu'unga fakapa'anga, kapau 'e lava 'o peh , pea 'e lava leva 'o fai ha totongi 'o e kau faiako ko ia 'i he ako tokamu'a pea 'e lava ai p mo Ha'apai Sea, m l .

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia Le'ole'o.

Tali Pule'anga ki he t kunga langa af 'i Ha'apai

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki M mipa e K miti Kakato, 'oatu p ha ki'i fakama'ala'ala ki he langa ko eni 'oku fai 'i Ha'apai, 'o kapau na'e,...na'e 'i ai 'a e palopalema na'e hoko mo e taha e kautaha langa' pea na'e fiema'u leva ia ai ke kaniseli 'a e fo'i ng ue ko ia, 'a ia ko e mei fale eni ofi he 70 tupu...pea to e *go through* leva 'a e *process* ko eni hono *tender* p ko hai te ne to e langa 'a e ' fale ko ia, na'e langa eni he ta'u kuo'osi Sea pea 'oku kamata 'i Sanuali ni 'a e langa ko eni ...ko e fale p eni 'oku toe 70 tupu...ki he tafa'aki leva ko eni 'i he monomono na'e 'i ai foki 'a e aleapau pea mo hotau k inga ko eni 'i Ha'apai 'e tokoni atu 'a e Pule'anga ki he monomono, tipeni p he lahi ho'o maumau, nau fua ko eni fua tautau 'e he kau savea, na'e 'oatu leva ho'o 8 afe kapau 'oku ke 'i he *under* 'i he fo'i fika, k ko e 8000 ko eni te nau kumi'aki ho'o *supplies* mo e me'ang ue mo e ala me'a peh , 'o kapau leva 'oku ke 'ova he fo'i fika ko eni 'oku 'oatu leva 'a e *material* 'o 'ova 'o fakamahu'inga 'o 1 mano 2 afe, pea na'e fai 'a e felotoi ki ai pea ko e ng ue ia ko na'e fai ko eni mei *project* ko eni.

Me'apango p Sea na'e fakatokanga'i he *project* ia 'oku 'oatu p 'a e naunau ia pea na'e 'i ai 'a e tokanga makehe na'a maumau p ta'e'aonga 'a e ngaahi me'a ng ue ko eni ko e 'uhinga p ko e la' pea mo e 'uha pea mo e ala me'a peh , pea na'a ne fai leva 'a e kole ki he taumalu'i fonua ke nau tokoni mai, va'a ko eni ko ki he 'enisinia, na'e 'i ai 'a e fakam l makehe eni ki he Minisit pea mo e *Commander* 'i he'ena tali lelei 'a e kole ko eni 'o folau atu ai 'etau f nau mei he Kongatau

ko eni 'o e Tama Tu'i 'o nau fai 'a e ngaahi ng ue tautefito p eni ki he 'otu motu, na'e tuku p 'a L fuka ko e 'uhinga p 'oku peh p 'oku lahi fe'unga p 'a e kakai ai mo e ngaahi kautaha ke nau lava 'o fai 'a e ng ue ko ia, pea na'e kakato 'a e ng ue ko eni Sea mahalo 'oku ke mea'i p Sea pea ko e faka'amu ia na'e 'uhinga foki ke 'oatu ko eni 'a e ' naunau ko eni pea hanga 'e kinautolu ko eni na'e uesia 'o 'omai ha'anau kakai ke nau fai'aki 'a e ng ue ko ia, pea m l p eni ia ko e tokoni mai 'a e kau s tia 'o lava ai 'a e kongala'hi 'o e ngaahi repairs ko na'e fai he 'otu motu.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia Le'ole'o, tau ki'i

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Pea ko ia ai Sea ki'i fakanounou atu p 'oku lele lelei pe 'a e ng ue, fokotu'u atu ai p Sea.

Sea K miti Kakato: Tau m l l ai, ka tau toki foki mai

(M l l ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1115-1130

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Pal mia Le'ole'ó, fakatapu ki he kau Minisit Kapinetí, pea peh foki ki he kau Hou'eiki N pele 'Ene 'Afió, fakatapu atu ki he Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki, kuo tau hoko atu ki he'etau 'asenita. Ko e ngaahi me'a ko eni ne mou feme'a'aki ki aí... 'Io, ki'i me'a mai N pele Fika 1 'o Tongatapu.

Lord Vaea: M l Sea, pea 'oku ou kole p ke u h fanga atu he ngaahi tala fakatapu kae 'uma' 'a e lotu lelei 'oku kamata 'e he 'Eiki Minisit Mo'ui. Sea, 'oku ou hoha'a lahi 'aupito ki he L pooti 'oku 'omai mei he V henga Ha'apai Fika 13. 'Oku fai 'a e hoha'á ko hono 'uhingá, ko e tu'unga faka'ikon mika, pea mo e tu'unga fakas siale 'oku 'i ai 'a e fonua. Pea 'i he'ene peh Sea, 'oku fai ai 'a e tokangá. 'I he peesi 35, 'oku h ai 'a e fokotu'u ki he palani l loá, pea 'oku h ai 'a e tu'unga ko ia 'a hono tu'unga ko ia hono t 'a e ahí, kae 'uma' foki mo e kava. 'Oku ou tui Sea ko e kongala'hi 'i p ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá 'a e tafa'aki ko iá. Ko e palani l loa ki he 'Otu Ha'apai kae tautautefito ki he V henga Ha'apai Fika 13 Sea, 'oku h mai ai 'a e ngaahi me'a ko eni. Na'e me'a atu 'aki 'e he Hou'eiki kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit , pea peh ki he Fakafofongá, 'a e tu'unga ko ia 'o e kaha'u ko ia 'o Ha'apai,Sea.

Tokanga ki ha uafu lelei ma'a Ha'apai

Ko e 'uluakí, ko e palani l loa ko ia 'o Ha'apai 'oku 'ikai ke to e hoko ia Sea. Ko hono 'uhingá, he 'oku mahu'inga ange 'a e fili fakata'u 4 ia, 'i he palani l loa ko ia ko 'o e nofo ko 'a Ha'apai. Pea 'i he'ene peh Sea, 'oku ne uesia ai 'a e kaha'u ko ia 'o e fonua, pea ko e 'otu motu 'o Ha'apai. Uesia 'i he ngaahi tu'unga ko ení, 'o hang ko ia ko e motuhia 'o e fonuá, 'oku h he peesi 31, kae 'uma' 'a e faka'au ke hulu ange 'a e vaí pea mo 'ene nounou he 'otu motu. 'Oku 'asi ia 'i he peesi 22, pea peh foki ki he'enu ma'u'anga mo'ui lahi tahá, kuo ta'ofi ia, 'a e toutai ko ia 'o e mokohunú, na'e me'a atu 'aki 'e he Fakafofonga 'o e Hou'eiki 'o Vava'ú, kae 'uma' foki 'a e

faka'amu ko ia mei he T pile 'a e Pule'angá. Ka 'oku hanga 'e he tefito'i fatongia ko eni 'o e tu'unga ko ia 'o e uesia ko ia 'o e 'eá, 'o ne fai 'a e fu'u me'a lahi ki he 'Otu Motu Ha'apai' Sea. Pea 'oku h 'i he ngaahi fakamatala 'a e 'ofisakolo pea mo e pule fakavahe, pea mo e faka'amu 'a e kakaí, ke nau mo'uí, 'oku t 'a e fakamamafá foki ki he tu'unga fakapa'anga. 'Uluakí ia, pea 'i he'ene t ko ki aí, 'oku si'isi'i 'a e pa'anga ia ke fai'aki 'a e feau 'a e ngaahi fiema'u ko ia 'a Ha'apai 13.

Sea, 'oku ou tokanga lahi 'aupito ki he taha 'o e ngaahi tefito'i fatongia 'i he palani l loa ko ia, ke fakafoki 'a Ha'apai ki he tu'unga ma'olunga 'aneafí, ko hono fakakaukau'i, ke 'i ai hano uafu faka-tu'apule'anga. Pea neongo 'oku h mai 'oku 'ikai h lelei eni he l pooti. 'Oku ou tui Sea, ko e taha ia 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'o e palani l loá, ke ngaahi ha uafu 'o Ha'apai, ke tuha pea mo taau pea mo e uafu ko ia 'o e Uafu Kuini Saloté. Ke lava 'a e ngaahi vaka loloto mei tu'apule'angá, 'o afe 'o lava fakahifo ai 'enau utá. Pea 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi ki ai Sea, ko hono 'uhingá, ka hokohoko atu p 'a e talatala ko eni 'oku fai mai 'e he ngaahi l pooti ko eni 'o Ha'apai 13, 'e 'ikai ke to e 'i ai ha kaha'u ia 'o Ha'apai, 'i he'ene tu'u ko ení. Pea 'oku mou mea'i p Sea, ko e konga lahi ia 'o Ha'apai, kuo nau nofo nautolu 'i Tonga ni, kae 'uma' foki 'a muli, Ko hono 'uhingá p , ko e faingat 'ia ko 'o e nofo. 'Oku faingat 'ia 'enau fefononga holo 'akí he 'oku 'ikai ke 'i ai ha uafu lahi, ke 'ave 'enau nga'oto'otá tu'o taha p , mei Nuku'alofa, p mei 'Okalani, *Frisco*, kae 'uma' 'a Sen , 'ave faka'angataha p 'o tuku ki ai. Pea ko hono ' tungá te nau mai 'o tali vaka heni, pea 'osi 'enau tali vaká, pea fakaheka 'a e me'a 'oku lava 'o fakaheká, pea toengá pea tali ia ki ha vaka kehe.

Sea, 'oku mahu'inga ke 'ai ha palani l loa ke 'ai ha uafu 'o Ha'apai..

<008>

Taimi: 1130-1140

Lord Vaea: Pea ko e uafu ko ení te ne lava 'o fakamo'ui 'a Ha'apai. 'Ai ha fu'u uafu hang ko e mala'e vakapuna ko 'i Ha'apai Sea ... Ke lava 'a e me'alele kae 'uma' 'a e k inga 'o fakahifo 'enau ki'i uta ai, *mail steamer*, ke nau mai ki ai ke lava 'o fakalato 'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai e t nounou he 'ahó ni.

Tokanga ki ha tokoni makehe ki Ha'apai ko e uesia feliuliuaki 'ea

'Oku 'i ai e ... 'a e me'a hono ua Sea 'oku fai ki ai e tokangá ko e u sia ko ia 'o e ' takai pea mo e 'ea. Sea, mou mea'i p ho'omou vakai ho'omou ngaahi l pooti ki mu'a atu 'a e tu'unga faka'ofa 'aupito ai 'a e fanga ki'i 'otu motu. Pea 'i he'ene peh kuo nau, neongo 'oku langa fakalalakala 'a e fanga ki'i fale ka kuo nau 'auhia e fale lahi ia na'e 'i ai he af ko 'o e 1982. Kuo nau fuoloa 'enau tu'u 'a nautolu 'i tahi. Ko ia 'oku 'i ai 'a e faka'amu Sea ke ai ha tokoni mavahe 'a e feliuliuaki 'a e 'ea ia ki Ha'apai. Pea fai ha'ano ako'i pea mo hano palani l loa he 'ataakai kae 'uma' foki 'a e nofo 'a e kakai 'i he 'otu motu 'o fakatatau ki he u sia ko ia 'a e tahi kae 'uma' 'a e kelekele. Ko e taha 'a e ngaahi 'uhinga 'oku 'ikai ke kei lava ai ke mo'ui e ngoue ia kuo fu'u lahi 'a e tahi ia 'i he fonua. Pea 'oku 'alu p e taimi ia kuo kona 'a e tu'u ia 'a e kelekele, 'oku 'ikai ke kei lava 'e he kelekele ia 'o fua. Pea 'i he'ene peh 'oku 'i ai 'a e fakakaukau lahi ke liliu ke hanga 'e he Potung ue 'Atakaí 'o fai ha fakakaukau mavahe mo palani l loa ki Ha'apai, mai ha ta'u 'e 20, 'omai ha pa'anga 'e 50 miliona ke lele 'aki he fo'i ta'u 'e 50 ko eni ke lava 'o

fakapapau'i 'e to e foki 'a Ha'apai ki he tu'unga 'oku 'i ai. Ko ia 'oku fai ai 'a e hoha'a lahi neongo 'oku fai e ngaahi fakakaukau mo e pou pou ka 'oku 'i ai foki 'a e tala ia 'o Ha'apai ko e anga ia 'enau mo'ui pea mo e anga ia 'enau nofó. Ka ko e ngaahi 'aho ni kuo motuhia 'a e fanga ki'i 'otu motú, mou me'a p ki he 'Auhangamea he tu'unga ko 'oku 'i ai 'a 'Uiha he ngaahi 'aho ni, na'e motu p ia 'e taha, ko eni kuo motu ia 'e ua. 'Oku peh mo e ki'i kongá ko eni 'i F kakai, kae 'uma' 'a Kotu, u sia atu mo Nomuka, 'a e 'amanaki ke langa mo honau uafu. Kuo a'u e tahi ia ki he hala Pule'anga. Ko ia 'oku 'i ai e faka'amu 'i he palani l loa ko e taha eni e ngaahi kalofaki lelei ki he fonua ni ke lava ke 'ohake 'a Ha'apai 'i he kaha'u ko ha uafu fakatu'apule'anga. Ke lava 'o 'alu k toa ki ai 'enau ki'i nga'oto'ota 'oua 'e to e afe 'i Tongatapu. Hangatonu k toa p ki Pangai p ko f p ha feitu'u 'oku tuha mo taau ke 'ai ki ai ha'anau uafu pea lava 'e he Pule'anga fili kotoa p 'o pou pou'i e fo'i kaveinga ko ia kae tuku ke nau foki hake 'o mo'ui pea peh ki he ngaahi ng ue fakalalakaka.

Ka ko e fakak toa 'e Sea 'oku 'oatu 'a e fakam l atu ki he 'a'ahi ko eni 'oku 'omai pea 'oku 'i ai 'a e talamon atu ka to e t ha af mahalo ko e to e l pooti tatau p eni 'e to e 'omai 'i he ta'u fo'ou. Ka ko ia ai kuo fai e tokanga lahi ki he palani l loa kae 'uma' e u sia 'a e 'ea 'i he kaha'u, ko e ongo taumu'ang ue ia te na lava ke fe'ao 'a Ha'apai 'i he kaha'u mo ha pa'anga lahi ke lava ke fakafoki 'aki kapau 'e lava 'o fokotu'u ha uafu fakatu'apule'anga 'e lava tokoni'i 'a kimoutolu ko ia 'i he V henga 'o Ha'apai Fika 13. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Sai Hou'eiki kuo fu'u m ' l loa e ...

'Eiki Minisit Lao: Sea ko 'eku kole ke u ki'i faka'osi atu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai e Minisit Lao.

Tapou 'oua li'aki noa'ia 'a e L pooti 'A'ahi Fale Alea V henga 13

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku vakai hifo ko ki he l pooti, faka'ofu'ofa 'aupito, 'a e l pooti, ko 'eku fehu'i 'a'aku, h e me'a 'e fakahoko ki he ... ke lava 'a e ngaahi faka'amu ko eni? Ngaahi faka'amu faka'ofu'ofa pea 'oku mahino kiate au ia 'oku vivili. Ko 'eku kole 'a'aku 'e Sea he ko koe 'oku ke, ko e ... 'Oku faka'ofu'ofa ... Ko e l pooti mei Ha'apai. Ko e me'a mahu'inga taha, 'oua 'e tukuange ia (h fanga he fakatapu). 'Oua 'e tukuange h ke 'alu noa'ia e l pooti. Hokohoko atu, kae hokohoko mai mo mautolu. Ko e h e me'a h 'oku *important* mahu'inga mo *urgent*? 'Oua 'e tuku noa'i 'a e l pooti. Ko e fu'u l pooti faka'ofu'ofa . Ko e h e ' me'a vivili 'a Ha'apai, mahu'inga pea 'oku fie ma'u he vave taha ke fakafoko mai kia mautolu ko eni 'a e kau Minisit 'i he lolotonga e ta'u ke 'oua 'e 'alu noa, 'oua 'e ... 'Oua 'e fai, fakahoko 'etau ngaahi l pooti faka'ofu'ofa peh 'o 'omai 'a e tangi mei he 'otu motu pea 'osi ia pea tuku p ki he ... Ko e me'a p ia ke 'omai ke lau ke fanongo ki ai 'a e fonua. Ko 'eku faka'amu, 'ai mu'a ha'atau ... Tau feng ue'aki mu'a ke hokohoko atu hono muimui'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi 'otu motu h . Takitaha he 'oku lahi, me'a 'e taha 'oku ou hanga 'o tokanga'i hifo h , ko e fiema'u ... Ko Lulunga 'oku 'asi mei ai, Toket Nifo, ko e h nai e me'a 'oku hoko? Ko e tautautefito ki he motu ko eni 'a e Tu'iha'ateiho, ko 'Oua mo Tungua ko e Toket Nifo. Ko e peh p ko e ... Ko e me'a ia ki he toket ke sio. Ko e h nai e me'a 'oku hoko h ? 'Oku ki'i lahilahi 'ene 'asi. Ka ko 'eku lau 'a'aku ko 'eku kole Sea, p 'Eiki Sea kae tautautefito kia koe, 'oua 'e tuku heni. Hokohoko ho'o fetu'utaki mai ka mautolu ka ta u lava 'o feinga'i ke solova 'a e ngaahi palopalema ko eni.

Ko e me'a fekau'aki pea mo e koloa, 'oku 'i ai p 'a e *Competent Authority* ka 'oku 'i ai, ka 'oku 'i ai ka 'oku 'i ai ha taha 'oku l unga ki he totongi 'o e, l unga mai ki he *Competent Authority* ke fai hono siofi pea mo hono tautea'i. Ko e 'uhinga ia e lao ke ako'i kinautolu 'oku faihala ke mai 'o fai e me'a 'oku fakalao mo e totonu. Pea 'oku 'ikai foki ke tapu ia ai, ke l pooti mai p ha, hang ko e kava, ko e ngaahi me'a ko eni ke l pooti mai ke hanga 'e he ' fonua 'o fakakaukau'i fakalukufua na 'oku tonu ke 'omai e ' me'a ko eni ke *within* he *Competent Authority*. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia, ko e h p ha me'a ia 'oku vakai ki ai 'a e fonua 'oku ta'efe'unga, l pooti mai ki he *Competent Authority* ke fai hono siofi na 'oku totonu ke 'omai 'a e koloa ko ia ki loto ki he *Competent Authority*, ko e ' me'a ia ko e 'uhinga ia 'etau ... 'oku ta u fel l ve'i, ka ko e h ha me'a ia 'oku sio ko ki ai 'a e kakai ki ai, 'omai na'a ... fakah ke kau ia he ngaahi koloa ko 'oku pule'i. Hang ko 'eku lau, k toa e ' l pooti ko eni ko e me'a 'oku ou lau hifo eni 'e Hou'eiki, faka'ofa'ofa ko 'eku fehu'i ia, h e me'a 'e fai ke feau ai 'a e ngaahi fiema'u ko eni. Pea ko 'eku fokotu'u atu 'e Fakafofonga ka ko koe Sea, 'oua na'a ngata heni, hanga 'o fatongia'aki, fetu'utaki mai ka mautolu 'oku 'ikai ko e lolotonga p e Fale Alea, lolotonga e ta'u. Ko e h e fiema'u ia 'a e kakai ko eni 'o Ha'apai ke mau tokanga atu ke feinga'i ke 'osi atu ha ta'u kuo lava atu 'o solova e palopalema. Ka ko ia 'oku ou kole atu, 'oua 'e ngata h 'a e faka'ofa'ofa 'a e l pooti, hokohoko atu, ko ho'o fetu'utaki mai ka mautolu he Pule'anga ka mau tokoni atu, m l .

Sea K miti Kakato: M l . K taki 'o me'a mai e Minisit Toutai.

Kole Pule'anga kei fai ng ue ke fakatupulaki mokohunu

'Eiki Minisit Toutai & Ngoue: Fakatapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale 'Eiki kae 'at ke fai atu p ha ki'i tokoni koe'uh ko e l pooti ko eni lelei ko eni kuo 'ohake ai 'a e fiema'u ko ia 'a e k inga 'o Ha'apai fekau'aki pea mo e toutai'i ko ia 'o e mokohunu pea ko e tu'u foki he taimi ni 'oku ta'ofi e toutai'i ko ia 'o e mokohunu he ta'u 'e 5 koe'uh kae lava ke ... ke to e foki 'a e mokohunu ki he tu'unga ko ia 'a e lahi ko ia 'o e mokohunu ki he tu'unga ko ia na'e 'i ai ki mu'a. Pea kamata ko hono to e toutai'i na'e ta'ofi foki 'i he ta'u 'e 10 ki mu'a atu pea fakaava he ta'u 2009. Pea 'ikai ke fuoloa mei ai kuo to e fu'u t lalo 'aupito 'aupito e mokohunu ko e makatu'unga p mei he toutai'i fakavalevale ko ia 'o e mokohunu. Pea 'i he'ene peh ko ia na'e to e ta'ofi ai ko eni he ta'u 'e 5 pea 'oku lolotonga fakahoko e ng ue 'a e Pule'anga ki he fakahoko 'a e Potung ue Toutai ko hono toutou fakahoko e savea ke 'ilo'i 'a e tupulaki ko ia 'a e mokohunu talu mei he taimi ko ia na'e ta'ofi ai.

Pea ko e faka'ilonga ko ena 'oku tuku mai mei he k inga mei he V henga 13, Ha'apai 'oku mo'oni 'aupito 'oku fiefia 'aupito 'a e k inga 'o a'u p ki Tongatapu ni pea fakahoko mai 'oku 'i ai 'a e faka'ilonga lelei 'aupito 'oku 'asi pea to e foki mai 'a e fa'ahinga kehekehe ko ia 'o e mokohunu pea ko ia 'i he'ene peh 'oku ...

<009>

Taimi: 1140–1150

'Eiki Minisit Toutai & Ngoue: ... 'oku 'i ai e kole heni ki he k inga, 'oku 'ikai ko, k inga Ha'apai p , ko hotau k inga 'i he k toa p 'i Tonga ni ke nau k taki p koe'uh kae hokohoko atu p hono ta'ofi he 'oku lolotonga fakahoko e ng ue, lolotonga fakahoko e ng ue ki he laó, liliu e laó koe'uh kae ma'u kakato 'e he k inga ko ia nau me'a 'i he ngaahi kolo ko ia 'oku tu'u mat tahi,

ke nau ma'u e totonu mo e mafai ko ia ki hono tauhi, toutai'i mo hono teuteu'i ko ia 'o e mokohunú ki he h atu ko ia ki he m ketí. Ke maau e lao ko iá kuo pau ke fakah mai p he, vave p 'a e ng ue ki aí, maau p kuo fakah mai ki Fale ni ke tali. Pea 'ikai ngata aí 'oku lele p mo e fakatotoló ki he lahi ko ia e mokohunú.

Ka ko e makatu'unga e kole ko eni ki hotau k inga, he koe'uh he ko e koloa ko ení 'oku fu'u faingofua 'aupito hono toutai'i fakavalevalé e koe'uhi ko e pa'anga lahi 'aupito 'oku ma'u mei aí. Pea 'i he'ene peh kuo pau ke maau 'aupito 'aupito e fokotu'utu'u ng ue pea mo e laó koe'uhí ko e fiema'u ko ia, ko 'ene kamata ko ia hono to e toutai'í ke lele p 'o tu'uloa, 'oua to e 'alu atu, ta'ofi, 'alu atu, ta'ofi he koe'uhí 'oku 'ikai ke sai ia kia kitautolu hono k toa mo e fonuá. Pea 'i he'ene peh ko e taumu'a ia, ko 'ene to e kamata ko ení, ke 'alu hake ke lahi fe'unga e mokohunú pea ko e founa ng ue fo'ou ko ia ke ng ue'akí. Pea 'oku lava ai ke tu'uloa, hoko hoko p hono toutai'i ko ia 'o e mokohunú 'o fakah ki he m keti mei he ta'u ki he ta'u. Pea ko ia 'oku faka'amu noa p ke ongo atu p ki he k inga 'i Ha'apai, 'oku fakam l koe'uh ko e ongoongo lelei ko ia 'oku 'omai 'oku 'i ai e faka'ilonga lelei ka 'oku kole p ke tau to e ki'i talitali ke maau atu 'a e ng ue ko ení pea faka'at leva ke hoko atu ia.

Pea 'ikai ngata aí, 'i he taimi ko ia na'e hoko ai ko ia hono toutai'í, na'e lahi 'aupito e mo'ui na'e mole koe'uhi, he toutai ta'efakalao ko ia 'o e mokohunú. 'Ikai ke tau to e faka'amu ke 'i ai ha mo'ui, a'u ki he mo'ui 'e tahá, ke 'oua p na'a to e 'i ai ha mole ha mo'ui koe'uhi ko e founa ng ue ta'efakalao ko iá. Ka koe'uh ke tau ng ue'aki 'a e founa totonu ko ki he mokohunú.

Uesia feliliuaki e 'ea 'a e 'auhia e fonua

Ko e me'a 'e taha 'oku mahu'inga 'aupito he k inga Ha'apai, na'e, fekau'aki mo e ma'u'anga vai ko ia e 'otu motú, koe'uh ko e liliu ko eni 'a e 'eá he'ikai ke tau lava 'e kitautolu 'o ta'ofi. Pea 'oku pau, ko e 'alu ko ení 'oku 'alu ia ki he to e vave ange 'a e liliu ko ia 'a e 'eá mo e uesia ko eni 'a e ngaahi 'otu motú tautautefito e fanga ki'i motu iikí. Pea 'oku kau ai p 'o a'u ki Tongatapu ni. Ko e, hang ko e fakat t ki aí, ko e hanga ko ia 'e he tahí 'o ne hanga ko ia 'o kai 'a e, tahí, 'auhia ko ia 'a e kekelelé, 'oku a'u ki he Fanga'utá kuo 'alu 'o, kamata ke....

Sea K miti Kakato: Minisit ko e ki'i tokoni eni mei he N pele Fika 1 'o Vava'ú.

Lord Tu'i' fitu: K taki p Minisit Toutai. 'E f f founa ko ení. Fai p hono tokanga'i mo e polokalama hono tauhi e mokohunú. 'E lava nai 'e he potung ue hang ko e me'a 'a e 'Eiki N pele 'o Tongatapu, ke 'ai ha uafu toutai. 'Uhingá ko e feitu'u fonua eni 'oku 'i ai e toutaí. Ke tau mai p ngaahi vaka lalahi mei mulí 'o uta 'enau toutaí kae fai ai p ngaahi ng ue ia ho'o potung ue hono fakailiili he ko e feitu'u eni 'oku 'i ai e toutaí 'i Tonga ni. Ko ia p ki'i tokoní Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit Toutai & Ngoue: 'Io, m l 'aupito, fakam l ki he 'Eiki N pele Fakafofongá. 'Io ko e, 'io ko e fekau'aki ko ia pea mo Ha'apai. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e uafú pea ko u fiema'u p ke ki'i fakahoko atu p koe'uhí ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai e 'otu motú. 'Oku mo'oni 'aupito 'aupito e ngaahi me'a ko ia 'oku 'ohake he 'aho ní. 'Oku fu'u fuoloa hono fakali'eli'aki 'a Ha'apai. Na'e lele motu'a ni, mavahe atu mei Tonga ni 'i he 1990, foki mai pea kau he lele ki Ha'apai 'i he

‘osi ko ia e t ‘a e af ko ia ko IAN, fai e savea ko ia ki he lahi ko ia e maumau na’e hokó. Pea na’e fu’u ‘ohovale lahi ‘aupito e motu’a ni ko e ‘ ta’u lahi k toa ko ení si’isi’i ‘aupito ke ‘i ai ha langa fakalalakala ‘i Ha’apai tautautefito ki he ngaahi uafú pea ‘oku fu’u fiema’u lahi ‘aupito hang ko ia na’e me’a ki ai ‘a e Minisit Laó. Pea ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ke fakahoko ‘a e ng ue ke tokoni ki he ‘otu motú’i he ngaahi me’a ko ení kau ai ‘a e uafu ko ení he koe’uhi ko e ma’u’anga mo’ui foki ‘a motú ko e lahi tahá ko e toutaí. Sai, ko e, na’e fai e, na’e ‘i ai ‘a e faingam lie ‘o fakataha e motu’a ni pea mo e...

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit ko e ki’i fehu’i eni e N pele Fika 2 ‘o Ha’apai.

’Eiki Minisit Toutai &Ngoue: ‘Io m l .

Lord Tu’iha’ateiho: M l ‘aupito. Sea ko u kole p ke u h fanga he fakatapú. K taki p Minisit Toutai. Ko e ki’i fehu’i p ‘oku fekau’aki mo e mokohunú. Ke mea’i p foki ko Lulungá ‘oku lahi hono namó. Pea ko e sio p p ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga founa ke hang ko ko Siainá, ‘oku faama’i p foki e ngaahi me’a ko iá ia he ‘ feitu’u lahi na’a mau lele atu ki ai ‘o sio. Pea ko e sió, kapau, p ‘e lava ke fai ha fa’ahinga me’a peh p ‘e *productive* ke ng ue’aki p ‘a e ngaahi fo’i namo ko ‘o e ‘ motú ke *start* ha polokalama peh .

Sea K miti Kakato: M l , Minisit . Me’a mai p he fehu’i pea fakam ‘opo’opo’opo mai Minisit .

Fokotu’utu’u Potung ue Toutai ki he mokohunu

’Eiki Minisit Toutai &Ngoue: ‘Io m l ‘aupito Sea. ‘Io ko e, fakam l ki he ‘Eiki Fakafofonga Nopelé. ‘Io ko e founa ko iá ‘oku to e ng ue p ki ai ‘a e Potungaué, ‘oku kau ia ki he lelei ‘aupito ‘aupito ‘a e, hono faama’i ko ia ‘o e mokohunú. Pea ‘oku lolotonga ‘a e lele ki ai pea ko e ‘uluaki ma’u eni ‘a e ola lelei ‘i hono fakafanau’i ko ia ‘o e mokohunú ‘i he ‘api ng ue toutaí ‘i he fakatotoló pea ‘e ng ue ‘aonga’aki ia pea ‘ikai ke ngata aí, ‘oku lolotonga ng ue potung ue ke fokotu’u e ngaahi kongá tahi pule’i makehé ke lahi koe’uh ke lava ‘e he k inga ‘o nau hanga ‘o ‘omai ‘a e mokohunu lalahí ‘o tuku ki honau kongá tahi kae tuku ke to e lahi vave ange ‘a e fanau ko ia ‘a e mokohunú honau kongá tahi ke lava hoko hoko atu e toutaí.

Tali ‘Initia ke tokoni’i palopalema Ha’apai he uesia tahi e fonua

Kaekehe Sea ko e fekau’aki ko ia mo e ma’u’anga vai ko ia ‘a Ha’apai. Ko ia, na’e fakahoko ‘a e fetu’utaki pea mo e Talafekaulahi ko ia ‘a e Pule’angá ‘Initiá ‘i he uike ni pea na’e fai e kole ki ai koe’uh ko e ngaahi motú koe’uh ko e uesia ko ia e vaí ‘e he tahí. Pea na’e peh ‘e he Talafekaulahí ‘oku nau ma’u e tekinolosia fe’unga ki he ng ue ko ení ki hono liliu e tahí ko ki he vaí. Pea mo e m sini pamu vai ‘oku ng ue’aki e solá ki he ngaahi me’a ko iá. Kaekehe na’e fai e kole ki he Talafekaulahí ke ‘omai e faingam lie ke lava atu ‘a e kau ‘enisinia ‘e toko 3 ‘a e potung ue ko e sio ki he ngaahi me’a ng ue ko ia ‘oku nau ma’u ko ia fekau’aki mo e, ‘ikai ke ngata’anga p he vaí ka ko e fekau’aki mo e ngaahi me’a kehekehe, ng ue kehekehe kotoa p fekau’aki mo e ngoué, me’atokoní pea mo e ma’u’anga vai ko ia ‘a e k ingá. Pea ‘oku tali lelei ‘e he Talafekaulahí ke fai e ng ue ki ai koe’uh ke lava ke fai ha tokoni ki he ‘otu motú. M l ko e ki’i tokoni nounou p ‘oku lava ‘atu. M l .

Sea K miti Kakato: M l . Fakam l atu ho’omou ngaahi feme’a’akí. Ka ko u tui hang p ko

ia ko ho'omou ngaahi feme'a'akí fekau'aki pea mo e uafú mo e ngaahi me'a ko iá. 'Oku 'osi tuku p ki he Pule'angá ke nau ng ue ki ai e uafu ko eni ke ng ue'aki 'e he ngaahi 'otu motú hang ko Nomuka mo e ngaahi feitu'u ko iá. Kae peh ki he uafu faka-tu'apule'angá. 'Oku 'i ai e fakam l atu ho'omou ngaahi feme'a'akí pea kuo mahino e ngaahi me'a ko eni kuo mou me'a mai'akí mo e hoha'a 'a e k ingá ka tau hiki nima, p loti, kalake.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku ki'i fakatokanga p 'a'aku ki he Pule'angá.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'e N pele.

Fakamanatu ko e fatongia e Pule'anga ke kole ha tokoni ma'a Ha'apai

Lord Tu'i' fitu: Ko e fatongia e Pule'angá, 'i he'etau v mo Siapaní ke kole ai e me'a 'oku fiema'u ko eni mo Ha'apai. Ko e ngaahi folau 'a e Kau Minisit mo e Pal mia pea nau me'a 'o fai e alea, ngaahi me'a ko eni 'oku tokoni, tautautefito. Hang ko e tafa'aki ko eni e ' takaí, e Minisit 'a e Tokoni Pal mia. Ko e fu'u pa'anga lahi fakam mani lahi ia e Pule'angá Fakatahatahá ke tokonia 'a e ngaahi, ki'i fonua langalanga fo'ou tu'u lavea ngofuá 'a e makatu'unga 'oku nau tu'u ke nau langa 'enau mo'uí. Ko e me'a ia 'a e Pule'angá. 'Oku 'ikai ke 'ai ia ke folahi atu p ke fai ha sio ki ai, 'i ai e fatongia e Pule'angá 'e me'a atu ki Siapani. Ko eni 'oku 'asi ko eni hotau uafu ko eni, ko e h e me'a ka 'ikai ke lava ai 'a Ha'apai ke fai e me'a ko iá. Ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Sea kole p ke....

Sea K miti Kakato: Pal mia Le'ole'o.

Tali Pule'anga fai p 'enau ngaue ke fakalelei'i ngaahi uafu 'otu motu

'Eiki Pal mia Le'ole'o: .... Tali atu ai leva he faingam lie ni Sea. Ko e polokalama ko ia 'a Siapaní 'oku fakapolokalama, 'a ia ko e hoko mai he taimi ni ko e 'ai ko eni e ' windmill ki he 'uhilá pea hoko mai leva mei ai 'oku 'i ai leva 'a e ' siren. Pea kau 'a Ha'apai, Vava'u, Tonga ni k toa 'i he fokotu'u ai e ' me'a ko eni ke ne talamai e taimi ko 'oku fiema'u ai ke tau tokanga'i p 'oku 'i ai ha fakatamaki 'oku ha'u hang ko ha tsunami. 'A ia ko e polokalama ia ko eni 'a Siapaní. 'Oku 'i ai leva e polokalam 'a e Pangik 'a M maní ke nau sio ki he marine, ki he tafa'aki ko eni e uafú. 'Oku ou tui p au 'oku 'osi mea'i p 'e he Hou'eikí na'e takai holo 'a kinautolu 'o fai e savea ko e 'uhingá p ia ke fakalelei'i 'a e ngaahi uafu ko eni he 'otu motú. 'A ia 'oku fai p ng ue ki ai....

<001>

Taimi: 1150-1200

'Eiki Pal mia Le'ole'o: ... 'Eiki Sea 'a e Pule'anga. 'Oku 'i ai p 'a e faka'amu 'e vave ni mai p 'a e ngaahi project ko eni hang ko ko ko e langa ko eni 'a e falemahaki ko ena 'i Ha'apai ko e 'uhingá ko ko e tu'u lavea ngofua 'a e falemahaki he taimi ní. 'A ia 'oku fai 'a e ...

Sea K miti Kakato: M l .

‘Eiki Pal mia Le’ole’o: ... Tokanga makehe ki he f liuliuaki e ‘eá Sea. Pea ‘oku ‘at p ‘a e ngaahi potung ue kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai ha Fakafofonga fai ha p talanoa ki he ngaahi me’a ko iá. M l .

Sea K miti Kakato: M l , m l ‘aupito ‘e Hou’eiki. Ko u tui ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku mou f me’a’aki ki aí ko e ta’u kuo ‘osi foki na’e omi ai e l pooti ko eni. Ka kuo l pooti mai mei he k ingá kuo ‘i ai e tangata fo’ou kuo vahe’i he ‘e Pal mia Le’ole’o ko *Prescott* ko e faifekau. Pea kuo lele ‘i m tangi e ng ue ki he langa af . Pea ko u tui ‘e ‘i ai p ‘a e fakafuofua fu’u l l a ‘a Sune kuo ‘osi fiem lie e k ingá kuo lele atu eni fale kakato loki ua. M l ‘aupito Hou’eiki. Kalake tau p loti.

P loti’i ‘o tali L pooti ‘A’ahi Fale Alea Ha’apai 13

Ko kimoutolu ‘oku loto ke tali e L pooti ‘A’ahi Fale Alea Ha’apai 13 fakah ‘aki ia hiki hake homou nima ki ‘olunga.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a S miu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ue, ‘Eiki Minisit F fakatau’aki mo e Polisi, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ng ue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai, ‘Eiki Pal mia Le’ole’o, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu. Sea ‘oku loto ki ai e toko 14.

Sea K miti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha ta’eloto fakah mai.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Alea’i Ngaahi Tu’utu’uni 2016

Sea K miti Kakato: M l . Hou’eiki mou me’a hifo ki he 5.1.2 L pooti e V henga 12 Ha’apai. Kole mai p he ‘e Fakafofonga ke toe t loi p ki he taimi te ne me’a mai ai. Ka tau hoko atu ki he 5.2 Ngaahi Tu’utu’uni 2016. 4.2.1 2017. Fokotu’u mai ‘oku ‘i ai ha pou pou. (Na’e ‘i ai ‘a e pou pou).

Kalake...

Lord Tu’iha’ateiho: Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele fika ua Ha’apai.

Tokanga ki hano uesia e kelekele he ngaahi laiseni pisinisi

Lord Tu’iha’ateiho: Tapu pea mo e Sea fakatapu atu ki he Hou’eiki e K miti Kakato kae ‘at ki he motu’a ni ke fai p ha ki’i fakahoha’a fekau’aki pea mo e fo’i tu’utu’uni ko eni. ‘A ia ko e Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonotonu ki he Tukupau Ng ue’aki 2016. Pea ko e sio hifo ‘a e motu’a ni ki he kupu ua Fakatonotonu ‘o e Tu’utu’uni 10. Pea ‘oku fakatonotonu ‘a e 10 ‘o e tefito’i tu’utu’uni ‘aki hono fakah atu hili ‘a e tu’utu’uni ua. Pea ‘oku ‘i ai p pea mo e foomu, foomu fika f ‘oku ha’u ai fekau’aki pea mo e ngaahi pisinisi, hingoa e pisinisi, feitu’u ‘oku ‘i ai e pisinisi pea mo e hingoa ‘o e tokotaha ko ko ha’ana ‘o e pisinisi ko eni.

Sea ko u siosio hifo p 'a e motu'a ni ia 'o fekau'aki pea mo e tu'utu'uni ko eni. 'Oku, 'a ia na'e 'osi sign e Minisit he 'aho 14 'o T sema 2016. Pea ko e me'a ko 'oku sio ki ai 'a e motu'a ni 'i he foomú 'oku 'asi ai 'a e 'aho 'e 21 'o e hoko 'a e liliú kuo pau ke ala mo'ua 'i ha halaia ke h ke, 'a e pa'anga 'e 1 mano 'a e tokotaha ko eni 'o kapau he 'ikai ke ne hanga 'o l pooti 'a e me'a ko eni ko 'o fekau'aki pea mo e tu'utu'uni ko eni.

Sea ko e me'a p 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni 'i he tefito'i laó ko e pisinisi foki ko eni p ko e falekoloa p ko e h 'oku fiema'u foki ke tu'u e laiseni 'i he falekoloa. 'Oku tu'u e pisinisi ko eni 'i he kelekele. Pea ko e kupu ko eni 'oku ne hanga 'omai ai 'a e ngaahi ' mafai ka ko e kupu tu'utu'uni ko ki heni 'oku ou ilifia aí, f f kapau 'e ala atu 'a e *authority* ia ko eni ki he kelekele ko 'o e motu'a Tonga. Sai p falekoloa ia mo e pisinisi ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ia he 'oku kau ai 'a e kelekele he kupu f ko 'o e tohi 'o e tefito'i lao.

Ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ia kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane silini pea ala atu e Pule'anga 'o, he 'aho 'e 21 ko iá 'o peh atu, 'oku ke hanga 'o, mo'ua mai ko e ta'etotongi *tax* 'a e 1 mano. 'Oku 'i ai ha silini 'ia koe? 'Ikai. Sai p te u, ko 'eku anga p 'eku fakat t he 'oku 'asi h 'oku kau mo e kelekele ai. Pea u to'o leva au ho'o, 'oku hoko eni 'i muli h . 'Alu atu au, he 'oku fa'iteliha p foki ko e *tax* ko *uncle Sam* ia. Ko 'eku sio p 'a'aku ia ki he tafa'aki ko ia fakamolemole'i, ko 'eku sio ko he kakai. 'Oku 'osi m hino p ka au ia 'a e foomu mo e pisinisi mo e me'a ko 'eku sio p 'a'aku ki he tafa'aki ko 'o e kelekele 'oku nau hanga 'o *violate* e tafa'aki ko ia m l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit T naki Pa'anga.

Tali Pule'anga ko e fakalelei'i pe 'a e founa ng ue

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato 'Eiki Sea. Ko e ki'i kupu ia ko eni Sea ko e fakalelei'i p ko hono fokotu'u mai p ke fakalelei'i 'aki e founa ng ue. Ko e founa ng ue motu'á 'Eiki Sea ko e fie hiki p ha motu'a ia, m vahe e motu'a ia ko iá ia mei ha falekoloa pea m vahe ia. Faingata'a hono fakatotolo'i ko he 'oku 'ave foki 'a e laiseni ki he tukuhau fakata'u. To e 'alu atu ko takai atu ko e motu'a kehe ia. 'A ia ko hono fakam lohi'i p eni ia 'a e founa ng ue 'Eiki Sea. Ka 'i ai leva, ke m hino e feitu'u 'oku tu'u ai pea kapau leva 'e m vahe 'a e tokotaha ko iá 'oku m hino ko hai 'oku hoko atu ki he, 'io, ke 'uhingá ke fakafaingofua'i taimi ko 'oku muimui'i ai e t naki pa'anga ko ki he tukuhau.

Kei tu'u ma'u pe alea fai tokotaha ma'u kelekele & tokotaha fokotu'u pisinisi

Ko e kongá ko na'e hoha'a ki ai 'a e Hou'eiki fel ve'i mo e kelekele 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fel ve'i 'a'ana ia mo e kelekele ko 'oku tu'u ai e pisinisi. Ko e alea, ko e h p alea ko na'e fai he ma'u kelekele pea mo e tokotaha ko eni 'oku kei tu'u tatau p ia. Ko e pisinisi p eni ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e fakatonutonu ko eni. M l 'Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki Minisit . Me'a mai N pele 'o 'Eua.

Tokanga ngali fu'u mamafa mo'ua 1 mano ka 'ikai fakakakato fiema'u fakapisinisi

Lord Nuku: Tapu p pea mo e 'Eiki Sea tapu atu foki ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. 'Eiki Sea ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ko heni ko e foomu ko eni tolu, f

fo'ou 'oku ne talamai ko e me'a ko ke fakahoko ange kapau 'e fai ha liliu p he tu'asila pea mo e n tula 'o e pisinisi. Pea kapau leva he 'ikai ke fakahoko e me'a ko ia he 'aho 21 leva pea mo'ua leva pa'anga 'e 1 mano. Ko 'eku fehu'i p 'a'aku ia ki he 'Eiki Minisit ka ko 'eku, ko u tokanga p ki ai ki he K miti Kakato 'oku, kiate au ko e mo'ua ko eni 'oku pau ia ke fakahoko ia he 'ikai ke to e 'ave ia ki fale hopo ko e tu'utu'uni foki eni. 'A ia ko 'etau tali p 'a e tu'utu'uni ko eni ko hono ta'efai p 'a e fatongia ko ia kuo pau ke totongi e mo'ua pa'anga 'e 1 mano.

Ka ko e, kiate au 'Eiki Minisit 'oku hang ko u sio ko e ki'i fatongia ko eni ko e fatongia faingofua p ka ko hono tautea 'oku kiate au 'oku hang 'oku ngali fu'u mamafa 'o fakatatau p kapau ko e, ko e 'uhinga p ia 'o e founa ko eni kapau ko ha founa p ke t naki ha silini. Ka ko 'eku tui 'oku fu'u mamafa eni kapau ko e 1 mano. Tau peh ko e fanga ki'i falekoloa Tonga pa'anga p ia 'e 3 afe mahalo 'oku fakalele 'aki e falekoloa Tonga mahalo ko ha kapau hu'akau 'e tolu, f pea mate ia pea 'ikai ke 'alu ia 'o fai e fo'i liliu ko eni pea mo'ua ia pa'anga 'e 1 mano. Ko u tui Sea 'oku 'ikai ke, ko 'eku anga p 'eku sio ki he fanga ki'i pisinisi pea mo e tautea ko eni 'oku ngalingali fu'u mamafa 'Eiki Minisit . Ko e 'ai p ke kapau ko u tui p au ia kapau ko e founa ia ke lava 'o fakapapau'i 'a e founa ng ue...

Sea K miti Kakato: 'E N pele 'Eua 'e, ...

Lord Nuku: Mo muimui'i 'a e anga ko n tula e pisinisi mo e f hikitaki. Ko 'eku tui 'Eiki Sea 'oku fu'u mamafa eni ki he 'etau fanga ki'i pisinisi Tonga ke ng ue'aki 'a e tukuhau ko eni tukuhau ng ue'aki.

Sea K miti Kakato: Poupou.

Kole ke toloi hono ngaue'aki totongi mo'ua 1 mano

Lord Nuku: Ko e tukuhau ia kuo pau ia ke 'alu ki he taha kotoa p . Ko e kole p ki he 'Eiki Minisit p 'e lava p ke ki'i t loi atu p kae 'uhi kae tuku p ki hono mafai. He 'oku 'osi ng ue'aki p kae 'uhí ka 'i ha ki'i falekoloa ia 'oku tau peh 'oku mahu'inga p ia 'oku pa'anga p ia 'e 2 afe p 3 afe pea lava p 'o kole p ki he 'Eiki Minisit . 'Eiki Minisit ko 'eku ki'i pisinisi na'e peh mo peh ke tuku p ke fakapotopoto ko ia ki he 'Eiki Minisit . He ko 'etau tali p 'a e tu'utu'uni ko eni p ko e h e mahu'inga ho'o pisinisi pau ke ke totongi 'e koe 'a e 1 mano. Hou'eiki ko e anga p ia e hoha'a ... mo e kole atu pe ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: Ke ki'i faka'atu'i p koe'uhí ki he, ko e ki'i maumau ia ko u tui 'oku si'isi'i p 'Eiki Minisit . Ko e anga p ia 'a e fakakaukau mo e kole atu p ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki N pele fika tolu 'o Tongatapu.

Poupou ke tu'u pe tautea 1 mano ki ha ni'ihhi muli nau pa'usi'i e tu'utu'uni

Lord Tu'ivakan : M 1 Sea pea fakatapu p ki he Hou'eiki K miti Kakato. Sea ko e, 'oku mahu'inga 'aupito e, 'a e lao kuo 'omai ka koe'uhí ko e palopalema eni kuo lau ta'u 'ene hoko. 'Ikai ke ngata p 'i Tongatapu ka na'a ku 'ilo e me'a ko eni na'e fa'a lahi e hoko 'i Vava'u taf taha p kia nautolu ko 'oku fakalele 'a e mamata tofua'a taf taha p ki he kau Nu'usila 'oku mai 'o

fakalele. Pea hili ange p ko mahalo 'oku nau alea p kinautolu pea mo e kau Takimamata Potung ue pea 'alu ia kae fakalele ia he 'e tokotaha kehe. Pea ko u tui 'i he ngaahi 'aho ni ki he kau *retail* fanga ki'i falekoloa ko 'i Tonga ni 'oku meimei fakalele ia he kau Siaina. Pea 'oku, ko u tui 'e taf taha p ke 'i ai ha Tonga ia te ne fai ha fa'ahinga me'a peh . Ka 'oku meimei lahi p ki he, ko e kau muli p 'oku nau fai e ' ngaahi 'ulungaana ko eni.

Pea 'oku poupou atu au 'Eiki Minisit 'oku sai p 'a e l mano ia he 'oku lahi 'enau silini kapau 'oku nau lava p ke fai 'a e fa'ahinga 'ulungaanga ko eni 'oku tonu p ke ako'i. Ka 'oku, ko e me'a ko eni na'e fuoloa p ng ue'aki 'i Vava'u pea taf taha ki Vava'u pea peh p ki Tongatapu ni. Pea 'oku 'osi taimi p ke fai ha fa'ahinga me'a ke ta'ota'ofi 'aki 'a e ngaahi 'ulungaanga ko eni. He 'ikai ke, ko u tui ko hotau kakai he 'ikai ke nau fai 'enautolu 'a e ngaahi me'a ko eni. Ko u tui kuo 'osi m hino p 'a e, he ko e mei lahi foki 'a e ngaahi fakalele fanga ki'i falekoloa he taimi ni ia ko e kau Siaina pea 'oku sai ange 'oku maau p 'enau lisi 'enau silini hono lisi 'o e *rent* ko 'a e ngaahi 'a e ngaahi tu'u'anga falekoloa ko eni. He ko u tui ko e, pea 'oku sai ange p ia ki he Tonga. Ko e me'a ko eni ke to e fai ko ngaahi me'a ko 'oku makatu'unga e lao, 'osi fe'unga p 'a e ngaahi tu'utu'uni ia ko eni pea ko e poupou atu p ki he Minisit . M l .

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai N pele, Hou'eiki fakamolemole tau liliu 'o **Fale Alea.**
(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito e f me'a'aki ka tau toki hoko atu he uá 'a ho'at . M l .
(Na'e m l l 'a e Falé.)

<002>

Taimi: 1400-1410

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki tau liliu ai p 'o K miti Kakato.

Na'e me'a hifo ai p 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá kae me'a hake Sea K miti Kakató ki hono me'a'anga.

Sea K miti: Mou ki'i fakama'ama'a atu Hou'eiki. Tapu ki he Hou'eiki Minisit e Kapinetí, fakatapu heni ki he Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afió, fakatapu mavahe ki he Fakafofonga e Kakaí. M l mu'a e kei fakalaum lie lelei e Hou'eikí ka tau hoko atu mu'a ki he'etau 'asnita. 'Uluakí, 5.2.1, me'a mai Minisit T naki Pa'angá.

Fakama'ala'ala he tautea 1 mano ki he kau pisinisi he t naki tukupau

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, pea 'oku ou kole ke u fakatapu mu'a pea mo e Hou'eiki M mipa e K miti Kakató 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i tu'u p ke fakama'ala'ala e me'a na'e fai ki ai e tokanga 'a e Hou'eikí M mipá. Fel ve'i eni Sea pea mo e

tauteá. Hang 'oku ai e hoha'a 'oku 'alu 'o a'u ki he pa'anga 'e 1 mano 'a e tautea 'o e 'ikai ke muimui mo talangofua ki he ki'i fakatonutonu ko ení 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ko e taha e kaveinga mahu'inga he fakahoko fatongia e Potung ue ko ení ko hono faka'ai'ai p kakaí mo e fanga ki'i pisinisí ke nau loto lelei p nautolu Sea 'o fika'i p ko e h honau mo'ua ko ki he Pule'angá 'i he tukuhaú, pea nau mai 'o totongi 'a ia 'oku ng ue'aki he lea fakapilit niá ko e *voluntary compliance*. Ko e 'u tautea ko 'oku toki fokotu'u ko ki a'í 'Eiki Sea ko e 'ai p ki he fa'ahinga 'oku nau fu'u ongongata'a 'aupito pe nautolu ia 'ikai ke nau fie talangofua ki he laó. Pea ko e me'a 'e tahá 'Eiki Sea, na'e 'osi vakai'i pe he k mití ia 'o fakafehoanaki ki he ngaahi tautea 'i he ngaahi kupu tatau peh ni pe 'i he ngaahi potung ue 'a e Pule'angá pea 'oku ... ko e tu'ungá pe ia 'Eiki Sea. Pea 'oku mahu'inga p ke mea'i he Hou'eikí 'Eiki Sea ko e hilifaki ko tautea ko ení 'oku toki fai p he Fakamaau'angá. Pea 'oku ... ko hono fakangatangata 'oku ngata ki he 1 manó. Lava p ia ke tautea pa'anga 'e 100, pa'anga 'e 200. 'A ia 'oku 'oange pe tu'utu'uni ia ko iá ki he Fakamaau'angá ke ne toki fakahoko pea 'oku 'ikai ha 'amanaki ia 'e potung ue Sea 'e ai ha taimi 'e ng ue'aki 'a e kupu ko ení. Ko e me'a mahu'inga ki he kupu ia ko ení 'Eiki Sea ko hono lava ke fakakakato mai 'a e 'u fakamatala 'oku 'aonga pea 'oku fiema'u ke tokoni ki he t naki tukuhaú. Ka hiki ha taha pea 'oku ai ha fakakaukau ke fokotu'u fo'ou kuo pau ke nau mai 'o 'oatu e laiseni pea nau mai mo e fakamatala ko iá ke ma'u he *database* 'a e Potung ué. Kuo u fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau tali mu'a 'a e ki'i fakatonutonu ko ení. M 1 e ma'u faingam lie.

Sea K miti: Fokotu'u . Pea 'oku 'ohake ai mo e poupou. Kalake, tau p loti. Hou'eiki ko kimoutolu 'oku mou laum lie lelei ki he 4.2.1

Lord Tu'iha'ateiho: Sea ki'i me'a si'i p fekau'aki mo e 'u me'a ko ení fakamolemole.

Sea K miti: Me'a mai N pele Fika 2

Lord Tu'iha'ateiho: Ko 'eku hanga p 'o ki'i 'eké fekau'aki eni mo e ... hang ko e tu'utu'uni 'e ni'ihi 'a e *tax*, taimi ko 'oku te *owe* ai ko ha fa'ahinga *tax*, pea nau hanga ko 'o *place* ko eni ko 'a e ngaahi p seti ke totongi 'o kapau 'e 'ikai ke fakahoko e fatongia ko iá. 'A ia ko e me'a pe foki ia he potung ue ia ko e 1 manó ia, pau ke 'ave ia ki fale hopo ke toki fai tu'utu'uni ki ai e fakamaau kae toki lava *apply* 'a e tautea ko fekau'aki pea mo e 1 manó?

'Eiki Sea: Ke me'a mai p Minisit ki he fehu'i 'a Ha'apai Fika 2.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga Hu Mai: M 1 Sea. Tapu pe Sea pea mo e fakatapu kuo 'osi faf Sea. Ko e ki'i tautea ko ení ia, ko hono mo'oní 'a'ana ia 'e fai pe talanoa ia pea mo e *client* ko ení, pea kapau 'e toki hokohoko atu ai p 'ene talangata'á 'ana ia pea toki 'ave ki he Fakamaau'angá Ko e feinga e potung ue Sea ke mateuteu p ngaahi laó ia ka 'oku 'ikai ke mau fu'u ... 'oku 'ikai ko e taumu'a ng ue ia ke tautea'i 'a e kau totongi tukuhaú. Kuo pau p ke fou ia he founa ko e fetu'utaki atu, mo e fakataha, pea ko e konga lahi ia e 'u 'isi 'oku lava p ia ai. Ka toki ai p ha a'u ia ki he Fakamaau'angá ia ka 'oku t t itaha p ia Sea. Ko e 'uhingá p ki he fa'ahinga 'oku nau fu'u talangata'a 'aupito p nautolu. M 1 .

Lord Tu'iha'ateiho: M 1 'aupito Minisit e tokoni.

P loti'i 'o tali e Fakatonutonu ki he Tukahau Ngaue'aki 2016

Sea K miti: Moutolu mou laum lie lelei ki he 4.2.1, mou hiki hake homou nima.

Kalake T pile: Sea loto ki ai 'a S miu Kuita Vaipulu, 'Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ué, 'Eiki Minisit Mo'uí, 'Eiki Minisit Ngoué, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai mo e Tuté, 'Eiki Minisit Fefakatau'akí mo e Polisi, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki

N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'i'afitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 12.

Sea K miti: 'I ai ha ta'eloto pea fakah mai.

Kalake T pile: 'Ikai loto ki ai 'a 'Eiki N pele Nuku. Loto ki ai e toko 1.

Ngaahi Tu'utu'uni ki hono pule'i Tute 'Ekisia 2016

Sea K miti: M 1 . Hou'eiki, mou me'a hifo p ki he 'asenitá, 5.2.2, Fika 2/2017 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki Hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2016. Me'a mai 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, pea 'oku ou kole ke u h fanga atu peh fakatapu 'Eiki Sea. Sea ko e ki'i fakatonutonu ko ení Sea ko e fakatonutonu p eni ia ko e 'uhinga na'e ai e fokotu'utu'u, 'Eiki Sea ko e kakai ko eni kuo mou me'a ko ki mulí, 'oku mou mea'i p 'Eiki Sea. Ko 'etau foomu ko na'a tau ng ue'aki p ki he *departure* pea mo e *arrival*. Ko e foomu ke fakafonu ki he taimi 'oku ke mavahe atu aí pea mo 'ete tau maí. Ki'i foomu ko iá mahalo na'e la'ipepa mahalo 'e 6 hono pelupelu ko 'o fakafonú. Pea ko e taha p eni ia e ng ue 'a e potung ué ko hono feinga ke fakalelei'i e founa ng ué ke to'o mai p ngaahi fakamatala mahu'inga ko 'oku 'aonga ki he ngaahi potung ue 'oku feng ue'aki ko pea mo e malu'i ko 'etau kau' fonuá 'o hang ko e ngaahi founa ko 'oku ng ue'aki ko 'i mulí ki he foomu ko ení 'Eiki Sea.

Ko *Singapore* 'Eiki Sea, fonua eni 'oku m lie 'aupito, fa'ahinga ko ena 'oku mou me'a atu ki *Singapore* ko 'enau ki'i foomú 'a nautolu 'oku lahi peh p , fo'i peesi p 'e 2. Hang p ko e lahi ko eni e telefoni iikí. 'A ia ko hono to'o hifo 'o'ona 'Eiki Sea, hang p ko ia 'oku 'omai ko eni he ki'i fakat t ko ení, peesi p 'e 2. 'A ia ko e peesi p 'e 2 hono fakafonú, mahalo ko e ki'i miniti p 'e 3 pe fiha hono fakafonú pea tatau p mo e foomu ko ki he mavahe ko eni mei Tongá ni. Pea neongo 'ene si'isi'i ko iá 'Eiki Sea, 'oku ne 'osi ma'u k toa p 'e ia 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga ko 'oku fiema'u he ngaahi kupu feng ue'akí. Ki he ngoué, ki he falemahakí, ki he takimamatá pea peh ki he *Immigration*. 'A ia ko hono fakalelei'i p 'ona 'etau

<003>

Taimi 1410-1420

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: ...tau foomu ko ia, pea 'oku 'osi kamata hono ng ue'aki 'o'ona ia pea 'oku 'osi mea'i ia 'e he Hou'eiki, tokolahi 'aupito 'a e fetu'utaki mai ia 'o poupou mai he fo'i ng ue lelei ko eni 'Eiki Sea. Pea 'oku mea'i p 'e he Hou'eiki ko e fokotu'u

mai p eni ia ke tali 'e he Hou'eiki ke hoko atu ai p 'etau ng ue'aki 'a e founga fo'ou ko ia, m l 'a e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: Me'a mai fika 2 'a e N pele 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'ateiho: M l 'aupito Sea. Kole ke u h fanga p 'i he fakatapu. Sea ko 'eku hanga p 'o ki'i 'eke angé ki he Minisit 'o fekau'aki mo e *arrival*, 'oku f f 'etau tu'u ko fakam mani lahi fekau'aki pea mo e *pharmaceutical medication*, h 'oku 'i ai foki 'a e ni'ihii 'oku nau ng ue'aki 'a e *cannabis medical* 'oku ng ue'aki fekau'aki pea mo e kanis mo e ngaahi me'a peh 'oku f f 'oku 'i he foomu fekau'aki mo ha me'a peh . 'Oku kau 'a Tonga 'i he fa'ahinga me'a ko ia p 'ikai.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ma'o 'Eiki Sea,

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: ...pea 'oku ou fakam l atu ki he fehu'i ko eni 'oku 'omai. 'Eiki Sea ko e ...'oku 'i ai p foki mo e fie ma'u ia 'a e Potung ue Mo'ui pea 'oku 'osi fakah a'i p ia 'i he foomú, tatau p ko eni 'i he tau mai, kapau leva 'oku 'i ai h ' me'a peh ia pea 'oku *refer* p ia ki he Potung ue Mo'ui ke nau hanga ...kapau 'oku 'i ai h fa'ahinga *drugs* 'oku 'ikai ke fu'u anga maheni hono ng ue'aki. Ko e ngaahi *drugs* angamaheni ia ki he faito'o 'oku *normal* p ia Sea. M l .

Fakatonutonu ki he ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i Tute 'Ekisia 2016

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki mou k taki mu'a 'o me'a hifo p ki he'etau Fokotu'u Tu'utu'uni 'i ai p fanga ki'i kalama 'oku ...mo e fanga ki'i fakau'a, k mou me'a p ki ai ke mou mea'i p 'i he fika l fakatonutonu 'a ia ko e t pile (c) 18, (a) ko e fakatonutonu, ko e liliu 'a e fika 'o e puna, peesi 7 eni ki he fika 'o e folau, 'a ia ko e ki'i fakatonutonu p 'a e ngaahi fehalaaki p ko e 'uhinga p ke tu'u lelei 'i he'etau lea.

Ko e fakatonutonu hono ua 'i he peesi tatau ai p , 'i he ' tohi tali 'a e kongani, "kapau ko e taha Tonga koe 'oku ke nofo Tonga," 'a ia ko e liliu, liliu na'a ke hili 'a e na'a ke hili 'a e lea fonua, sio 'oku 'i ai 'a e fo'i lea fonua peesi 7 p pea ki mu'a 'i he lea nofo, ko e "na'a ke." Ke mou ki'i me'a p ki ai pea to e peesi tatau p , 3, 'a ia ko e fo'i lea 'oku 'ulu'i tohi 'a e tali 'o e kongani, kapau 'oku 'ikai ko e taha Tonga koe p nofo Tonga, 'a ia ko e liliu, ko e hili 'a e lea Tonga, pea ki mu'a 'i he lea p ko e "koe," peesi 7 p . Ke mou mea'i p 'e Hou'eiki ke fai p ho'omou feme'a'aki na'a 'i ai h taha 'e to e me'a mai ki he ngaahi fakatonutonu ko eni 'i he fo'i liliu fakatonutonu hono 4 'i he peesi tatau p ko e 'ulu'i tohi tatau p mo e fakatonutonu hono 3. 'A ia ko e liliu 'a e lea ko e "ki mu'a" 'i he lea h , ki he "koe," peesi 7 p ia. 'I he fakatonutonu hono nimá 'i he peesi 8 eni, 'a ia ko e 'ulu'i tohi fekau'aki mo e mo'oni, 'a ia ko e liliu 'a e lea koe hili 'a e lea heni, pea ki mu'a 'i he lea fakamatala kia koe, peesi 8 ia. Peesi 10, t pile (c) 18 (b) kongani 'uluaki, ko e liliu 'a e "fika 'o e puna" ki he "fika 'o e folau," peesi 10. Ko e peesi tatau p 'i he kongani tatau p , liliu 'a e lea ko e hili 'a e lea 'iate, pea ki mu'a 'i he lea "h ki he koe." Peesi 10 ia.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, fakatapu pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. Ko e foomu ko eni ‘oku ‘osi ng ue’aki ia, pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai h palopalema ‘e taha hono fakahoko ‘o e foomu ko eni, ‘a ia ‘oku ‘osi mahino p kapau p ‘oku ‘i ai h ki’i h ki’i ‘i he foomú ia ...

Sea K miti Kakato: Fakau’a p mo e ...

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: ...’osi mahino lelei p k ihe kakai hono ng ue’aki ‘a e foomu mo e taumu’a ko é ‘oku ‘uhinga ki ai. Ko e fu’u fakatonutonu ko eni ia ‘oku ke me’a mai ki ai ‘Eiki Sea, fu’u lahi faufaua ‘aupito ia faifai pea te ne ...he ’ikai te u lava ‘e au ke tuku heni, pau ke u to e fakafoki ‘e au ki he’eku kau ng ue h kapau ‘uhinga na’a ‘osi angé ‘oku ‘uhinga kehe fakatonutonu ia ‘a e Feitu’u na. Ko e me’a mahu’ingá p ia ‘Eiki Sea, p ‘oku tu’u tonu f f ‘a e kalamá p ‘ikai k ko e taumu’a ko mo e ‘uhinga ‘o e me’a ko ‘oku fie ma’u, ‘osi ma’u kakato p ia ‘i he foomu ko eni ‘Eiki Sea. M l .

Feinga ke tonu ‘a e ngaue’aki e lea Tonga

Sea K miti Kakato: M l ‘Eiki Minisit ‘oku ou tui ko e ‘oatu p fakatonutonu ke mou me’a ki ai ko e ‘uhingá na’a to e fehu’ia mai h Hou’eiki ‘etau ngaahi lea Tonga. Ko e feinga’i p eni ke tonu ‘etau lea Tonga. ‘A ia ko e kongá p ia ‘oku ou ‘oatu ke mou me’a ki ai k ‘oku ‘ikai ke liliu ai ‘a e ‘uhinga ia ‘o e lea. Mahalo ko e kongá p ia ‘oku ou lave atu ki ai, k mou me’a mai moutolu kuo ‘osi ‘a e me’a ia ‘oku ou hoha’a atu au ki ai.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea sai p kapau ko e me’a ena ‘a e Feitu’u na pea tali p Laó mo hono ngaahi fakatonutonu kae toki...h ko e ngaahi kalama p ‘oku ke me’a mai ki ai Sea. M l .

Sea K miti Kakato: Ko ia, kuo fokotu’u mai?

Lord Nuku: ‘Io, ko ia ko e fokotu’u atu ia he ko e me’a p ‘a e Feitu’u na, ko koe foki ‘oku ke pule ke hanga ‘o ...m l .

P loti’i tali Ngaahi Tu’utu’uni ki he Pule’i Tute ‘Ekisia 2016

Sea K miti Kakato: Hou’eiki, Kalake tau p loti. Ko kimoutolu ‘oku laum lie lelei ki he fika 5.2.2 fakah mai’aki ‘a e hiki homou nima ki ‘olunga.

Kalake T pile: Sea loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ue, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit Fefakatau’aki mo e Polisi, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai, ‘Eiki Pal mia Le’ole’o, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu, ‘Eiki N pele Tu’ivakan , ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu m ono.

Sea K miti Kakato: Ko kimoutolu ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakah mai’aki ‘a e hiki ‘aki homou nima.

Kalake T pile: ‘Ikai h fakah loto ki ai Sea.

Tu’utu’uni fika 4/2017\

Sea K miti Kakato: M 1 . Hoko hifo ‘etau ‘ senita ki he 5.2.3 fika 4/2017, Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e ‘ takai, Pule’i ‘o e Fakaveve, mo e Veve 2016. Me’a mai Pal mia Le’ole’o.

‘Eiki Pal mia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea h fanga p ‘i he ngaahi fakatapu kuo ‘osi hono aofaki. Ko e ki’i tu’utu’uni ko eni Sea ko e ‘uhingá p ke to e mahino ange ‘a e ng ue ke fai tautefito ki hono tokanga’i ko eni ‘o e fakaveve mo e al me’a peh Sea. ‘A ia ko e *Regulation* eni ia ‘o e lao ko ena na’e ‘osi paasi p ‘e he Fale ni Sea, 2010, Lao ‘Atakai ko iá, pea ko e ki’i *regulation* ko eni ke fakamahino’i mai ‘a e ngaahi kupu kehekehe, hang ko e ke ‘i ai h mo’ua ‘o kapau te ke fakaveve ‘i ha ngaahi feitu’u, hang ko e ngaahi feitu’u fakapule’anga mo e al me’a peh , hang ko e fakamahino’i ‘a e mo’ua kapau te ke tutu h ngaahi veve ‘oku fakatu’ut maki ki he mo’ui hang ko e ngaahi hia kapau te ke fakaveve ‘i ha feitu’u ‘e ala lava ai ‘o ‘uli’i ai ‘a e ‘ataakai, p ko e *pollutions*, pea ‘oku ‘asi mai p ai Sea hena ‘a e ngaahi foomu ke ng ue’aki ‘e he kau ‘ofisa ko ena te nau hanga ko ‘o tokanga’i p *enforce* ko eni ‘a e tu’utu’uni ni Sea. Kapau p ‘oku ‘i ai h fehu’i, pea k ‘ikai, fokotu’u atu Sea m 1 .

Sea K miti Kakato: Ko eni ku o fokotu’u pea kuo poupou, m me’a mai N pele ‘o ‘Eua.

Tokanga ki he kehekehe veve fakatu’ut maki mei he veve n molo

Lord Nuku: ‘Ikai ko e fie lave’i p Sea ki he ngaahi totongi, koe’uhi ke fakam ‘ala’ala p ke hang ko e veve fakatu’ut maki, ‘a ia ‘oku ‘asi ‘i he kupu 6, mahino ‘a e kupu 5 ia ko ha fa’ahinga veve p . ‘A ia ko e kupu 6 ‘oku to e ki’i mamafa ange, pea ‘oku ‘i ai hono totongi. K ko e lave ia koe’uhi ki he veve fakatu’ut maki. K ‘oku ‘ikai ke ...ko ‘eku ‘uhingá p ‘a’aku ke mahino p ki he kakai ‘o e fonua ‘a e veve fakatu’ut maki pea mo e veve ko eni ko ... hang ko e veve ko ‘oku tutú, ‘oku ‘i ai ‘a e veve fakatu’ut maki pea mo e veve p ia ...

Ko e ‘uhingá p ia ke fakam ‘ala’ala p koe’uhi ke mea’i p ‘e he kakai ‘o e fonua. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai Pal mia Le’ole’o.

‘Eiki Pal mia Le’ole’o: M 1 Sea. ‘Oku ‘asi p ko ena ‘i he ...’i hono *definition* Sea ko e veve fakatu’ut maki ‘oku ‘uhingá ia ki ha veve ‘a ia ‘oku malava ke hoko ai ‘a e kon , p paison, ‘a ia ko e fo’i fakatonga eni ki he poisoni. ‘A ia ‘e malava ke fakatupu h lavea p maumau ki he mo’ui lelei ‘a e tangata p ko e ‘ataakai. Pea ‘oku ‘alu hifo ai ko e *definition* ko ena ‘oku ‘alu ai ‘a e (a) *a,b,c* mo e *d* Sea, ‘i he peesi 6 p Sea, ‘e lava p ‘o ...

<005>

Taimi: 1420-1430

‘Eiki Tokoni Pal mia : ... lau atu ka ko u tui pe ... ‘Ofa p na’e tokoni atu e ki’i fakama’ala’ala ko iá.

Sea K miti Kakato : M 1 . Me’a mai, N pele Fika 2 ‘o Ha’apai.

Lord Tu'iha'ateiho : Mal 'aupito Sea. Ko 'eku ki'i fehu'i p 'a'aku ia fekau'aki pa mo e laku 'o e vevé, 'a ia ko e t pile 3, laku 'o e veve fakatu'ut makí. Hang ko e ngaahi fu'u me'alele, mo e ngaahi fu'u 'aisi motu'a, mo e ngaahi fu'u me'a peh . 'Oku 'i ai e ni'ihi ia 'oku fo'i omi p ia 'o laku mai e ngaahi fu'u me'a ko iá ki hoto 'api 'utá, mo e me'á. 'A ia 'e fai 'e hai'e faka'ilo? Tokotaha ko ha'ana e 'apí, pe ko 'ete t ki ha taha ke ha'u 'o fai e faka'iló?

'Eiki Tokoni Pal mia : M l Sea. 'A ia 'oku lava p ke te l unga'i, pea to e lava p ki he kau 'ofisa ko eni 'oku fakamafai'í, 'o nau faka'ilo p , 'o kapau 'oku nau sio 'oku fakahoko ha hia peh . 'A ia kapau leva oku ke fakatokanga'i 'oku 'i ai ha hia pehe ni 'oku hoko, 'e lava p ke ke l unga mai ki he kau 'ofisa ko ena 'oku 'osi mahino p hono fakamafai'í. M l .

Lord Tu'iha'ateiho : Sea, ko e ki'i me'a faka'osí, p . Na'a ku sio he me'a pehe ni, pea ko e ni'ihi ko na'a nau laku ko e vevé, na'e ngalo ia 'ia nautolu ke nau hanga 'o hae 'enau ngaahi receipt ko ko honau 'apí. Pea mau to e fakaheka p ki he veeni 'o fakafoki atu ki honau 'apí 'a e me'a ko ení. Na'e 'asi p e address ia, ko honau ngaahi mo'ua mo e me'a, 'o lele atu p 'o fakafoki atu 'a e vevé, ki honau 'apí. M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Me'a mai e N pele Niuá,

Tokanga ki he kupu 20 'o e Tu'utu'uni ki hono pule'i fakaveve

Lord Fusitu'a : M l Sea, tapu mo e Feitu'u na mo e K mití. Ko e ki'i kole fakama'ala'ala p . Ko e kupu 20, 'oku h ai, kapau 'e fai ha'o fakaveve lolotonga ho'o fakahoko ho fatongiá, 'i ho 'api ng ue'angá, ko e tokotaha ha'ana 'a e 'api ng ue'angá, 'e mo'uá. 'A ia ko e ki'i fakama'ala'ala p pe 'e faka'ilo l ua 'a e toko taha ha'ana 'a e kautahá, pea mo e toko taha ko na'e fakavevé, pe ko e .. Ko e 'ai p ke clear, k taki. M l .

'Eiki Tokoni Pal mia : 'A ia ko e 'uhingá eni, Sea. Kapau 'oku 'alu ha taha 'i he'ete kau ng ue, 'o talangofua kia kita, 'o 'ave ha veve ki ha feitu'u 'oku 'ikai totonu ke 'ave ki ai, pe ko ha veve 'oku tau peh 'oku hazardous, pe fakatu'ut maki. Ko e 'uhingá, kapau na'e 'eke ko e 'uhingá ko ho'o fekau, 'e he tokotaha ha'ana 'a e pisinisi, 'a ia leva 'e ala leva ke faka'ilo 'a e tama pisinisí. Ka 'oku 'ikai ko e tama ko na'e 'alu 'o 'ave 'a e vevé, 'ikai loua.

Sea K miti Kakato : M l . Hou'eiki, ko moutolu 'oku laum lie, 'o, me'a mai N pele 'Eua.

Lord Nuku : Sea, kole p ki he 'Eiki Minisit . ..... 'e mahino ange p ki he kakai ko 'o e fonuá

Sea K miti Kakato : Fakamo'ui mai ho'o maiká, N pele 'Eua. Peesi fiha?

Tokanga ke faka'ata pe laku veve kapau ko hoto 'api taautaha

Lord Nuku : 6. 'Oku 'asi ai e feitu'u kelekele faka-Pule'anga, 'o kau ki ai e kelekele 'o ha taha kehe. Pea ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia, mahino foki 'i he me'a ko ení, 'e kau ai p mo ha kelekele 'o ha 'api. Ka ko 'eku lave'i ko ki aí, 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku tonu ke kei tukuange p 'a e ngaahi 'apí, kapau ko ha'anautolu p 'a e vevé. Ka ko 'ene tu'u ko hení, 'oku kau ai mo e ngaahi 'api taautahá, 'a ia ko e 'uhingá ia ki he kelekele kehé, 'Eiki Minisit . Ka ko e kolé p ia, pe 'e malava ke ki'i fakatau'at ina'i ange p kapau ko hato 'api p 'o kita ia ...Ka ko 'eku lave'í,

‘i he tu’u ko he taimi ni, he tefito’i Laó, ‘oku mo’ua ia ke to e ‘ave ha veve ki ha feitu’u kehe, pe ko hono tutu, a’u ki he kakai ko e ho’onautolu e ngaahi ‘apí, ka ko e ‘uhingá p ki ai, ‘Eiki Minisit , pe ‘e lava ke ki’i fakangalokuloku ange p hoto ‘apí, koe’uhí ki he laku e vevé mo e ‘ me’a ko iá, Sea.

Sea K miti Kakato : M 1 .

Tali Pule’anga ki he tokanga ki he ngaue’aki veve hoto ‘api taautaha

‘Eiki Tokoni Pal mia : M 1 Sea. ‘The *definition* ko eni e feitu’u p ko hono fakama’ala’alá, ‘oku ‘asi p ai, ko e feitu’u faka-Pule’anga, pe ko ha feitu’u taautaha, tukukehe kapau ‘oku ke hanga ‘e koe ‘o fakangofua ko ha *public access*. ‘Ai ‘o hang ko ení. Kapau ‘oku ke fakalele ‘e koe ha’o ki’i *bingo* pe ko ha’o ki’i kalapu kava tonga ‘i ho ‘apí, neongo ko e *private property*, ka ‘oku ke hanga ‘e koe ‘o ‘oange ha *public access*, ke mai e kakai ‘o ng ue’aki. ‘E *under* ia ‘i he fo’i *definition* ko ení, Sea.

Sai pe tutu veve kae ‘oua fakapopula ki he kaung ‘api

‘I he me’a ko eni ki he tutu vevé. ‘Oku sai p e tutu vevé ia, ka ‘e ‘i ai e taimi lahi ‘o kapau ke hanga ‘e koe ‘o *abuse*, pe ng ue kovi’aki e tutu vevé, ‘e ki’i p pula ai ho kaung ‘apí. Pea ko e me’a ko ení, ‘a ia leva kapau kuo l unga mai ho kaung ‘apí, lava p ke fai ha talanoa ke fakasi’isi’i hifo ho’o tutu vevé. He ‘oku tau ‘osi ‘ilo p ‘a e lelei mo e kovi ‘o e tutu veve ‘oku tau fa’a fai ko ‘i hotau ngaahi ‘apí, Sea. Ka ko e ‘uhingá p ia ke ‘i ai ha faingam lie ke lava ‘o fai ha talanoa mo fakasi’isi’i ‘a e ngaahi tutu veve ‘oku ki’i fakavalevale he taimi e ni’ihi, ko e ‘uhingá p he ‘oku ‘i ai mo e ngaahi kaung ‘api ‘oku nau ‘i he *vicinity* ko iá, Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato : M 1 . Me’a mai N pele Fika 1 ‘o Vava’u.

Tokanga ki ha uesia e ‘ahu he fei’umu ki he ‘ takai

Lord Tu’i’ fitu : M 1 ‘aupito Sea. Ko e ki’i fehu’i p au ki he ‘Eiki Minisit . F f e fei’umu?

‘Eiki Tokoni Pal mia : ‘Ikai ke kau e fei’umú, Sea. Ko e me’a ko ení, ko e tutu veve p , Sea, pea ‘oku mahino p ia ‘i hono *define* mai e vevé ‘oku ‘ikai ke kau ai e fei’umú, Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato : M 1 .

Lord Tu’i’ fitu : F f e fei’umu he ‘aho S paté. K toa ‘a Tonga ni. ‘Oku ‘i ai ha’ane uesia ‘a e ‘ea, ‘a e *ozone*?

‘Eiki Tokoni Pal mia : ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ke kau e fei’umú, Sea.

Lord Tu’i’ fitu : Fokotu’u mai e *ozone* mu’a. He ko e S paté ‘oku fei’umu kotoa e fonuá. F f ha fei’umu putu?

Sea K miti Kakato : Ko e h , ‘Eiki N pele?

Lord Tu’i’ fitu : Koe’uhí p ko e ‘ahu?

Sea K miti Kakato : ‘O, ‘oku ‘ikai ke kau e ‘ahu ko ‘o e ‘umú. ‘A ia ko e ‘ahu ia ‘oku ‘aonga.

Lord Tu’i’ fitu : Sea, ko e ‘uhinga p ‘o e fakafehu’í, he ‘oku ‘i ai e ngaahi kapa veve ia ‘a e Pule’angá, ‘oku tapu ke fai ha laku veve ki ai, ha veve si’isi’i ko e hia ia. Ko e ngaahi Lao ia ko ení. M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l . ‘Oku to e ‘i ai ha Hou’eiki, ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e fie me’a ki ai he’etau lipooti?

M teni Tapueluelu : Sea.

Sea K miti Kakato : Me’a mai, Tongatapu 4.

Poupou ki he Tu’utu’uni ki hono tokangaekina e fakaveve mo e veve

M teni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu’u na, Sea, pea pehe ki he Hou’eiki M mipa e K miti Kakató. Sea, ko ‘eku fie fakam l p ki he ‘Eiki Minisit ‘oku ha’ana ‘a e Lao ko ‘ení, ‘i he Lao lelei ko ‘ení. Sea, ki he motu’a ni, ‘i he ngaahi Lao kuo fakah mai ki hení, kau eni ia he Lao mahu’inga taha. ‘Ipi tonu ‘i he fa’ahinga t ‘onga mo’ui ‘oku fiema’u ke fakalelei’i ‘i hotau fonua ni ‘i he taimi ni. Pea ‘oku ou fakam l p au, Sea, ‘i he taimi. Na’a ku peh p ‘e au kuo ‘osi maau, he talamai ko ‘oku tapu e laku vevé, ka ko e toki fakah mai eni ia e Lao ‘o m ‘opo’opo. Pea ‘oku ou fie lave p , ‘Eiki Sea, ki he peesi 15. Ki hono fakakalakalasi mai e tauteá, mo e natula ‘o e fakavevé. ‘A ia ko e fakaveve, pa’anga ‘e 20. Laku ‘a e veve, pa’anga ‘e 100. Laku ‘a e veve fakatu’ut maki, pa’anga ‘e 2,000. ‘A ia ko e ngaahi tauteá eni. Laku ‘a e veve, ‘a ia ‘oku ne fakatupu ‘a e ‘uli, 250. Ng ue’aki ta’efakalao ‘o e ngaahi kapa veve faka-Pule’angá, pa’anga e 50. ‘A ia mahalo ‘oku ‘uhinga eni, ‘e Minisit , kapau ko ha’ate ‘alu atu mo ha’ate veve fakafo’ituitui ‘o laku ia ‘i ha kapa vevé, ‘i ha feitu’u, *public place*. Tonu p ‘eku ma’u?

‘Eiki Tokoni Pal mia : Tapu mo e Sea. Fakafofonga, ko e ‘uhingá eni. He ‘oku tuku foki ko ‘a e ngaahi me’a lingi’anga veve ko eni he *public place*, ko e ‘uhingá ke tokanga’i ‘a e ki’i feitu’u ko iá. Kapau te te to e ha’u kita ia mo ‘ete veve mei hoto ‘apí, ‘ikai ke te fie totongi ‘e kita ‘ete *fee* ko eni ki he *waste*, ha’u kita ia ‘o fakafonu’aki ‘a e kapa veve ko eni. Ko e ‘uhingá p ia ki he *public place* ko iá, ka ko e ‘i ai leva e ki’i mo’ua ‘e ‘oatu kia koe. M l .

Sea K miti Kakato : M l .

Fehu’ia e ng ue’aki ‘o e ngaahi veve fakatapu ki he tanu kekelele

M teni Tapueluelu : M l Sea. Pea ‘oku kau ai, Sea, ‘a e ngaahi vela ta’efakalao ‘i he ngaahi feitu’u hua’i’anga veve, pa’anga e 1,000. ‘Ikai fakah ‘a e ngaahi veve fakatu’ut maki, pa’anga ‘e 1,000. Ng ue’aki ‘a e ngaahi veve fakatapu ki he tanu kekelele mo e to e fakafoki ‘o e kekelelé, pa’anga e 500. Ko e ki’i fo’i kongá eni ‘oku ou tokanga ki aí, Sea. ‘A ia ko e Tu’utu’uni 12, (2) – ng ue’aki ‘o e ngaahi veve fakatapu ki he tanu kekelele mo e to e fakafoki ‘o e kekelele, pa’anga ‘e 500. ‘E lava ‘o ki’i fakama’ala’ala mai ia, Sea. Ko e ‘uhingá ko e kongá lahi e kakaí ‘oku nau tanu’aki ‘enautolu e vevé honau ‘apí.

‘Eiki Tokoni Pal mia : Ko ia, Sea. Ko e ‘uhinga e kupu ko ení, Sea. Ke ‘oua ‘e ng ue’aki ‘a

e ngaahi naunau 'oku kovi ki he ' takaí, pea 'e ala lava ai 'o 'alu e kovi ko iá, tau peh ki he vaí, mo e al me'a peh . 'Oku lisi atu p 'a e ' me'a ko eni 'oku peh 'oku 'ikai tonu ke ngaue'aki, ke fakafonu'aki ha pelepela ho 'apí, pe ko e fai'aki ha'o tanu kae toki fai ha'o langa. 'Oku, kapau te mou sio hifo p ki hena, Sea, kapau te mou me'a hifo p ki hena, Sea, 'oku 'i ai 'a e Lao foki ko eni e Totongi Veve 2005, Mahino 'oku nau hanga 'o *clearly define* mai ai 'a e ngaahi naunau ko eni 'oku 'ikai ke fiema'u ke ng ue'aki ki hono hanga ko 'o ng ue'aki he *landfill* pe ko hono tanu hao kongá 'api, Sea. M 1 .

M teni Tapueluelu : M 1 , Sea. 'A ia, ngalingali 'e kau ai, hang ko eni ko hono tanu'aki e *asbestos* 'i ha feitu'u faka-Pule'anga. 'Oku kau mo ia h ?

Eiki Tokoni Pal mia : Sea, m 1 'aupito, ko e fehu'i mahu'inga eni. 'Ai foki na'e fai e ...

<006>

Taimi: 1430-1440

Eiki Pal mia Le'ole'o: ...Fai 'a e feme'a'aki Sea ki he *asbestos*, 'oku 'i ai 'a e founa makehe ki he tokanga'i'aki 'a e *asbestos* pau ke kofu fakalelei 'o tanu he ngaahi feitu'u makehe, pea kuo 'osi makaa'i p he Pule'anga 'a e ngaahi feitu'u ko eni 'oku nau 'ave 'a e *asbestos* ki ai ko e 'uhinga na'a to e 'alu atu ha taha ia 'o teuteu fale ia he ngaahi feitu'u pehe ni Sea, k 'oku kau 'a e *asbestos* ia he ngaahi naunau 'oku 'ikai ke ngofua 'oku tapu ke ng ue'aki ki he *land field* p ko ha tanu m 1 .

Fekau mahu'inga ki he kakai ke tuku 'a e fakaveve

M teni Tapueluelu: M 1 Sea ko e faka'osi atu p , 'oku ou fakam l p Sea, 'oku ou fakatokanga'i 'oku to e ha'u 'a e kau ng ue faka-Pule'anga 'o kau he tufi veve he taimi ni Sea, ko e fo'i fekau mahu'inga eni ke kamata'aki ke tau foki ki he *square one* ke ta'ofi e fakaveve Sea, ko e 2017 lele p fu'u me'alele 'i kolo laku mai e nge'esi siaine ki tu'a, lolotonga p lele e fu'u me'alele ma'a mo 'osi fufulu, ha'u 'a e nge'esi pinati ki tu'a, k ko e fekau mahu'inga eni 'oku 'oatu ki he kakai e fonua ke tuku e fakaveve Sea, pea 'oku ou fakam l lahi hono 'omai 'a e lao ko eni pea 'oku ou fokotu'u atu m 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 Hou'eiki, me'a mai N pele 'Eua

Fokotu'u ke 'oua ngaue'aki tu'utu'uni ke pule'i veve & fakaveve

Lord Nuku: Sea ko e fakahoha'a ko 'oku fai he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui ke tau ng ue'aki 'a e tu'utu'uni Sea 'oku ou tui Sea he koe'uh Sea 'oku 'osi 'i ai p 'a e lao, k koe'uh ko e taimi ko eni te tau tali ai eni, 'oku to e lahi ange 'a e mafai ko ko ke fakap pula'i 'a e kakai 'i heni, ko e lao ia 'oku mahu'inga k koe'uh ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e fakakaukau 'Eiki Sea, ko e tu'utu'uni foki eni, ko 'etau tali p ko 'a eni, ko e mafai ko 'oku 'i he tu'utu'uni ko eni, 'oku 'i he 'Eiki Minisit p ia ke fakahoko, pea 'oku lolotonga ng ue'aki p ia, k ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a ko 'a e motu'a ni, ko e fakahoha'á ko e tu'utu'uni ko eni 'oku lahi 'a e ngaahi mafai 'oku fakapapau'i heni 'oku ou tui 'e uesia ai 'a e kakai 'o e fonua. Koe'uh 'oku 'i ai 'a e ngaahi tau'at ina, 'a ko na'e fehu'i atu 'anenai fekau'aki mo e kelekele...

Eiki Pal mia Le'ole'o: Fakatonutonu 'Eiki Sea

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni 'Eiki N pele

Lord Nuku: M l 'aupito

Taukave ko e me'a lelei ke 'ilo kakai ki he ngaahi me'a 'oku kovi

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Ko e tui 'a e motu'a ni ia Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ke fakasi'isi'i ai 'a e tau'at ina 'a e kakai, k ko hono fakamahino ange hono fakahoko 'a e fo'i lao, ko e lao p na'e tali ho Fale Sea, k ko e kongap eni ia 'o e ngaahi tu'utu'uni ng ue 'o e fo'i lao na'e 'osi tali ho Fale Sea, k 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke mole ai ha tau'at ina ha taha 'oku ou tui au 'oku lelei ki he fonua ke nau 'ilo, ko e h e me'a 'oku kovi, ko e h e me'a 'oku hoko ko e hia, ko e h e me'a 'oku 'ikai ko e hia, m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l

Taukave'i ko e fakamalohi'i eni Lao 'i he ngaahi me'a fakapa'anga

Lord Nuku: Sea ko e anga p ia 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni, he 'uh he 'oku lolotonga ng ue p eni ia, 'e kei mo'ua p 'a e kakai 'i he me'a tatau, kei ngofua p 'a e l unga'i, ko 'etau tali p ko 'a eni, ko e 'uhinga ko 'eku kole ki ai, kapau 'e tuku p eni, 'o ki'i toloi kae 'uh , 'oku lolotonga hanu 'a e kakai 'Eiki Sea he totongi 'a e pa'anga 10 'a e 'api kotoa p 'i Tonga ni, kae t naki 'enau veve, kapau he 'ikai ke t naki 'a e pa'anga 'e 10 'oku hang kiate au 'oku mo'ua, k ko e taimi ko te tau tali ai 'a e tu'utu'uni ko eni, k ko 'eku 'uhinga 'a'aku 'Eiki Sea, 'oku lolotonga ng ue p 'a e lao ia ko eni, ko hono 'omai ko tu'utu'uni ko eni he 'aho ni, he koe'uh he kapau 'e 'i ai p ha ki'i mo'ua ha motu'a ia pea ala kole p ia ki he 'Eiki Minisit , na'e 'i ai p 'a e ki'i ta'etokanga, ha ki'i fehalaaki, he 'oku lolotonga tu'u p 'a e lao ia, ko e lao ia 'oku mo'ui ko e to e 'omai ko eni 'a e tu'utu'uni ko eni, ko hono fakam lohi'i ange 'o e lao ke to e m lohi ange, 'i he ngaahi me'a fakapa'anga, pea 'oku ne hanga p 'e ia 'o fakamahino'i mai 'a e ngaahi me'a fakatu'ut maki mo e me'a ta'efakatu'ut maki, ka ko e anga p ia 'eku fakakaukau 'Eiki Sea p 'e malava he 'Eiki Minisit ke to e ki'i toloi atu eni ha m hina 'e 6, ko e 'uhinga kae lava 'o mahino'i 'e he kakai, he ko e me'a ko eni 'oku 'omai 'a eni ko eni he efiafi ni 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e kongalahi ia ai 'oku 'i ai 'a e kakai tokolahi ia te nau maumau'i e tu'utu'uni ko eni 'aki 'a e 'ikai ke fu'u mahino, he 'oku tonu ko e ngaahi tu'utu'uni ia ko eni 'oku totonu mahalo Sea ke 'ave ki he kakai e fonua ke fai ha feme'a'aki mo kinautolu he ko e kongap foki eni e lao, pea 'oku 'i ai p 'a e kongap, he ko e kongap eni e lao ke 'uh ko e *Regulation* p ko e tu'utu'uni, k ko e me'a p ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'a e motu'a ni, kapau 'e tuku atu kae fai ha femahino'aki ke 'oua 'e maumau'i he kakai 'a e ngaahi tu'utu'uni Sea ko e kole p ia ki he Fale ni, pea mo e kole ki he 'Eiki Minisit , ke to e fai ha femahino'aki ange pea toki fakahoko mai 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea ko e kole p ia, m l .

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Fakam l p ki he 'Eiki N pele, ko e tu'utu'uni ni ko e tali 'a e Feitu'u ni Sea 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku mau nofonofo leva ai 'o sio p ko f 'a e taimi 'oku tau peh kapau 'e 'i ai ha femahino'aki lelei pea mo e kakai pea toki fakahoko, na'e 'osi k sete'i eni ia he ta'u kuo 'osi Sea, k na'e te'eki ke mau hanga 'o *enforce* p ng ue'aki ko e 'uhinga 'oku mahu'inga ke fai ha femahino'aki ke mahino'i he kakai 'a e ngaahi kupu ko eni 'oku 'oatu, 'o kapau 'i he lao 'o kapau 'e faka'ilo koe, kuo pau keke 'alu koe ki he Fakamaau'anga, ko eni ia kapau ko ho ki'i fo'i hia si'isi'i p 'e lava p 'o 'oatu totongi p he taimi ko ia 'osi, hang p ia ko eni ko e ngaahi me'a ko eni ki he *no smoking*, tapu 'a e ifi he ngaahi feitu'u kehekehe, hang ko e *traffic*, ko e feinga ia

ke fakafaingofua'i Sea, k 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku maumau ai 'a e lao, he ko e kongap eni ia hono fakamahino'i mo fakama'ala'ala mai 'a e founga ko ke tauhi'aki p enforce'aki 'a e laó Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l me'a mai Vava'u 15.

Fokotu'u ke hiki tautea he fakaveve ke mamafa

S miu Vaipulu: M l Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea kae 'uma' 'a e Hou'eiki e K miti. Sea 'oku ou faka'apa'apa 'aupito ki he me'a ko 'oku tokanga ki ai e 'Eiki N pele, k 'oku ou peh 'e au Sea ke to e hiki 'a e tautea.

Sea K miti Kakato: Poupou

S miu Vaipulu: Ke to e 'ai ke to e mafamafa ange ke mahino ko e me'a 'oku mahu'inga, tautautefito ki he ngaahi veve fakatu'ut maki, ko e to e tutu ko 'o e lingi'anga veve. Sea 'oku tonu ke tautea, na'a tau fanongo kotoa p .

Lord Tu'ilakepa: Sea 'e tali p 'e he Fakafofonga ke u ki'i tokoni ki ai

Sea K miti Kakato: Ko e ki'i tokoni eni

S miu Vaipulu: Sai p Sea na'a ne ma'u 'e ia 'a e houa pongipongi

Lord Tu'ilakepa: ... foki ia 'a e Feitu'u na, k ko e me'a eni ia, ko 'eku fie tokoni p 'a'aku ki ai, 'oku 'at ki ai ke ne fokotu'u mai ko e h 'a e hiki ko 'a e tautea, he ko e ngaahi fu'u tautea ko eni 'oku fu'u lalahi 5000, 1000, k ko e 'uhinga foki fakahoko fatongia 'oku me'a mai ki ai 'a e Tokoni Pal mia, Pal mia Le'ole'o, ke fakafaingofua'i hono ma'u p pea hilifaki ai p , 'o hilifaki f f he 'oku 'ikai ko ha Fakamaau'anga ia, kuo pau ke 'ave ki he Fakamaau'anga pea 'ai mo e tautea ke ng ue p pula ki he ta'u 'e taha 'i ai mo e m hina 'e 12, ko au 'oku ou tui ki he Fakafofonga pau 'oku me'a hiki ke hang ko *Singapore*, si'isi'i leva 'a e fakaveve ia 'i *Singapore* kae fokotu'u mai he Feitu'u na ko e h 'a e fika, ka tau poupou'i 'a e fika ko ia.

Hanga 'e he Tu'utu'uni 'o toki fakamanava'i ha fo'i Lao

S miu Vaipulu: M l 'Eiki Sea, he ko e anga ko 'a e fa'u laó 'Eiki Sea, 'e fa'u e lao pea ko e taimi ko 'e toki ha'u ai hono tu'utu'uni ko 'ene fakam nava'i ia 'a e lao ko ia, 'a ia ko e 'omai ko 'a e tu'utu'uni ko eni 'Eiki Sea ko e fakam nava'i ia ke lava 'o fakahoko 'a e me'a ko 'oku talamai 'i he fo'i lao. 'A ia kapau he 'ikai ke tau tokanga ki heni Sea 'oku 'alu ke fakatu'ut maki ange ki he fonuá 'a e fa'ahinga veve 'oku t naki mai manatu'i na'e fakah he ngaahi ta'u atu ki mu'a 'e 'ikai ke to e ng ue'aki 'a e fa'ahinga 'aisi 'oku ng ue'aki 'a e kasa ko e h , 'e a'u p ki he taimi kuo ngata, 'oku laku mai 'a e veve ko ia ki he fonua ni.

Fokotu'u ke tali Tu'utu'uni ki he veve ki he mo'uilelei 'a e fonua

Fiema'u ke tau tokanga 'Eiki Sea koe'uh ko 'etau tokanga'i ia 'a e hako tupu 'o e fonua ki he kaha'ú ke malu pea hao, pea kapau te tau fakanainai'i he 'aho ni, 'Eiki Sea ko 'etau tanumaki ia 'a e fakatu'ut makí ki he 'etau f nau mo 'enau f nau 'i he kaha'u, ko ia 'oku ou peh 'e au Sea, tuku p h , pea kapau 'oku peh ke hiki, hiki e ngaahi fu'u me'a ko eni tautautefito ki he veve

kona mo e ‘ me’a ko iá, ‘oku totonu ia ke mamafa ‘aupito ke mahu’inga’ia ‘a e tangata ‘Eiki Sea, he ko e tautea ia ‘oku ‘ikai ke ‘ai ia ke tamate’i ha taha, ko e ‘uhinga ke lava ‘o afe mei he’ene kovi ko ‘oku faí, hang ko e ngaahi kapa veve ko eni, ‘i ai ‘a e kalasi ia ‘oku atu ia mo e taipa ‘o fakafonu’aki, ‘oku talamai ia heni ‘e tapu, ‘e mo’ua kapau ‘e peh , ko ia Sea ‘oku ou poupou atu au ke tau tali ‘etautolu e tu’utu’uni kae tukuange p ke fakahoko ‘a e ‘ fakakaukau ko ena fakahoko ‘i he lao ko eni ko e lelei ai p ki he mo’ui ‘a e fonua ni ‘i he kaha’u Sea, fokotu’u atu

Sea K miti Kakato: Fokotu’u mai, me’a mai Minisit Ako.

Poupou ke hiki tautea he fakaveve he ‘oku felave’i tonu mo e mo’ui

‘Eiki Minisit Ako: Tapu mo e Sea e K miti Kakato, tapu ki he ‘Eiki Pal mia Le’ole’o mo e Hou’eiki Minisit e Kapineta, tapu ki he Hou’eiki ...

<007>

Taimi: 1440-1450

‘Eiki Minisit Ako: .. Fakafofonga ‘o e kau N pele ‘o e fonuá, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea, ko e ‘uhinga ‘o e fokotu’u ko ení, ko e mo’ui, ko ‘etau mo’ui. ‘Oku hanga ‘e he veve ko ení ‘o uesia ‘e tau mo’ui. Hang ko eni. Ko e ngaahi laku veve mo e ‘ me’a ko iá, ‘oku ou poupou au ia ki he Fakafofonga ko eni ‘o Vava’u. Ka ‘oku fakapotopoto pea ‘oku ‘omi p ‘a e ngaahi tautea lelei. Ka ko e ‘uhinga ko e ‘ me’a ia ko ení ‘oku fel ve’i ia mo e mo’ui. Ko ‘eku fakat t eni Sea.

‘Oku ‘i ai hoku ki’i ‘api ‘uta ‘oku tu’u he taha ‘o e ngaahi kolo ko ia ‘o hahake. Lele atu au ki ‘uta, fonu mai he taipá, veve kehekehe, pea ‘oku ou peh ; mani , ko e ‘ me’a ko ení ‘e t e ‘uhá ‘o ‘alu ia ki he vai ko ia ‘oku tau inu. ‘Oku ne uesia ‘e ia, ‘ikai ke ngata aí, ka ‘oku toe t hifo ‘a e me’a ko ení, maka kasa mo e ‘ me’a ko iá, ‘o ‘alu hifo ia, ‘o ma’u mo’ui mei ai ‘a e siainé, pea u ‘alu au ‘o ma’u mo’ui mei he siainé, ‘oku ne fakatupu ‘e ia ‘a e ngaahi mahaki. Ko ‘etau mo’uí, ‘atautolu ko eni ‘a e tangatá ‘a Tonga ní, *life expectancy* holo ‘aupito ‘aupito, kau ai ‘a e ‘ me’a ko eni. Pea ko ‘eku ... ‘oku ‘ikai ke u poupou’i ‘e au ia ke toe toloi ‘a e Lao ko eni. Tau fakahoko leva, pea ‘oku toki tuku p ia ki he Minisit mo ‘ene Potung ué, ke nau toki talaki ‘e nautolu ki he kakai ‘o e fonua.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko e fakatonutonu p .

Sea K miti Kakato: Ko e fakatonutonu eni Minisit Ako.

‘Eiki Minisit Ako: ‘Oku sai.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonú ‘Eiki Sea, ‘oku mo’ui p ‘a e Laó, ia, pea ‘oku ‘osi ‘i ai p mo e ngaahi naunau ko eni ko . Ko e Tu’utu’uni eni ke hoko ke ng ue’aki. Ka ko e ‘uhinga ko eni .. ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o poupou’i ke peh , ke fakangofua. Ko ‘eku ‘uhinga atú, ‘oange ha taimi, ma’a e kakaí, ke nau hanga ‘o mahino’i. He kapau ko e fakahoko p ko eni he ‘aho ní, kuo kamata leva ‘a e mo’ua. He koe’uhí kuo tau hanga ‘o fakam nava’i ‘a e . ngaahi ..

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele kuo ne 'osi me'a mai ..

Lord Nuku: Ko e fakatonutonú ia.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu ki he 'Eiki Minisit ..

'Eiki Pal mia Le'ole'o: ... (mate maika)... ng ue ko e f 'a e taimi kuo ma'u ai 'e he kakai ho hotau k ingá, ha 'ilo fe'unga pea toki fai leva. Na'e talu 'emau polokalama leti mai 'amautolu mo TV 'i he fo'i ta'u kuo 'osí ia, ka 'oku mau peh 'oku te'eki ai p ke fe'unga 'a e tu'unga ko eni 'oku 'oatu ai 'a e fakamatalá ki he kakai.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole p Pal mia Le'ole'o. 'Oku fo'ou ka au 'a e founa ng ue ko eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Pal mia Le'ole'o.

'Eiki Minisit Ako: Sea, k taki 'oku te'eki ai ke 'osi 'eku malanga.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia. 'Oku mahino...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu?

Lord Tu'ilakepa: Ko ia 'Eiki Sea, 'oku fo'ou kiate au 'a e founa 'oku 'omai 'e he 'Eiki Pal mia Le'ole'o 'i he taimi ni. Ko e Fale ni foki ko 'ene tali p 'e he Fale ni ha me'a he Fale ni, ko e ng ue'akí ia. Ko e me'a ko 'oku me'a mai 'e he 'Eiki Tokoni Pal miá, 'e he 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'ikai ke pau ke tuku. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a peh hotau fonua ni 'Eiki Sea. Ko 'ene tali p 'a e Tu'utu'uni ko ení, kuo pau leva ke ng ue'aki leva 'a e Tu'utu'uni ko ia. Fakamolemole ko 'etau Tohi Tu'utu'uni p ... (mate 'a e maika)...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: ....'E lava p ia 'o tali ka ko hono fakahoko ko 'o e *enforcement* 'e lava p ia 'o toki *announce* mai ha 'aho 'amui ange Sea.

Sea K miti Kakato: M l . 'E 'Eiki Pal mia Le'ole'o.

Lord Tu'ilakepa: 'E Pal mia Le'ole'o fakamolemole atu ki he Feitu'una..

Sea K miti Kakato: N pele ko e fakatonutonu?

Lord Tu'ilakepa: .....(mate maika)... kau ai mo e tohi taumu'a ko eni 'Ofisa Pule Ng ue mo e kau ma'u mafai kau ai mo e kau polisi pea mo e ni'ihhi ko ení ke nau fakam lohi'i ke fakahoko 'a e fatongia ko eni. Ko e me'a ia 'oku tohi'i heni.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonú, 'oku 'ikai ke kau pe ko hai 'oku ne fakahoko 'a e fatongiá ia 'i he fo'i fakatonutonu. Ko e taimi 'e fakahoko ai 'a e *enforce* ko eni.

‘A ia ko e me’a ia ko na’a ke me’a mai foki ai ‘anenaí, peh , ‘osi p ko ení ‘oku mo’ua ha taha ia ‘oku tutu veve. ‘E mo’ua ia ‘i he taimi ko ia ‘oku talaatu ai ko , kamata ‘etau Lao ko ení he *force*, fai ‘a e ki’i *interim time* fai ‘a e ki’i sio ki ai, p ‘oku ma’u ha mahino fe’unga, pea toki fakahoko leva ki he kau ‘ofisa ko ení ke fakahoko ia.

Sea K miti Kakato: Sai N pele kae ‘uma’ ‘a e Pal mia Le’ole’ó, mo me’a mu’a ki lalo kuo mahino ki he motu’a ni, pea kuo ‘osi mahino. Ko ho’omo ngaahi ‘uhinga *opinion* p ena ia ‘a moua, ka ‘oku mahino ki he motu’a ni, ko e tokotaha ko ia ‘oku ne hanga ‘o tokanga’í, peh mai kamata ‘etau Tu’utu’uni ko eni. Ka ko e lave’i ‘e he motu’a ni ia, kuo ‘osi mahino ia ki Tonga. ‘Oku nau ‘osi mea’i p ‘e nautolu ia ‘a e koví.

Lord Nuku: Kau ki’i fakatonutonu atu mu’a ‘a e Feitu’u na Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai Minisit Ako.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu. Ko ‘eku fakatonutonu atú Sea, ko e Fale ko ení, ‘oku ne pule’i ‘a e kamata ‘o e Lao. ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha taha ‘i he fonua ni, te ne peh mai ke toloi, hala.

Sea K miti Kakato: M l ‘Eiki N pele.

Fakatonutonu ko ‘ene paasi pe Tu’utu’uni he Fale Alea ko ‘ene kamata ngaue’aki ia

Lord Nuku: Ko ‘ene paasi p he Fale ko ení pea k sete’i ‘a e Laó, pea ko ‘ene fonongá ia. Kuo ‘osi kasete’i ‘a e Laó ia. Ko ‘etau tali p ‘a ení, ko e fononga ia ‘a e Tu’utu’uni ko ení Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu. ‘Oku hala ‘a e peh , ‘e to e tuku fakatafa’akí Sea.

‘Eiki Pal mia Le’ole’o: Ko e peh ko ia ke k seté, na’e ‘osi k sete’i eni ia he ta’u kuo ‘osí Sea, ka na’e *hold p* hono *enforce* ko e ‘uhingá p ‘oku fiema’u, ke fai ha talanoa ke to e mahino ange ‘a e fo’i Laó Sea.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ko ia ‘o e fakatonutonu atu..’e ‘ikai ke to e ‘i ai ha taha te ne to e lava ke toloi ‘a e Lao mo ‘ene Tu’utu’uni.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele kuo ‘osi lave’i p ia ‘e he motu’a ni, ka ko e kakai ko ia te nau fakahokó, ‘oku ‘i ai hono pule, ka ‘oku ‘osi fakangofua atu ke fakahoko. Me’a mai Minisit Ako.

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ke ta tui tatau ai.

Sea K miti Kakato: Me’a mai Minisit Ako.

Taukave ko e Lao ‘oku ‘i ai hono konis nisi

‘Eiki Minisit Ako: ‘Eiki Sea, ko e fo’i Lao lelei eni ‘oku ne hanga ... tapu mo e Seá mo e fakataha’anga ni. Ko e fo’i Lao lelei eni ‘oku ne hanga ‘o fakaikiiki mai mo ne tuhu’i mai ‘a e ngaahi me’a ko ia ke fai. ‘A ia ko ‘eku lave ko ia ‘anenaí, ko e Lao ko ení ‘oku tokanga ki he ‘etau mo’ui. Pea hang ko ia ko e ngaahi feme’a’aki fel ve’i mo e Laó, Sea, ko e Laó ‘oku ‘i ai hono

konis nisi 'o e Lao. Oku 'i ai hono konis nisi. Neongo kapau te tau tali eni, 'oku 'i ai 'a e konis nisi 'o e 'Eiki Tokoni Pal mia Le'ole'ó, mo e Hou'eiki ko ia 'oku nau 'i ai.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Minisit fakamolemole. Fakamolemole 'Eiki Minisit 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao ia 'oku 'i ai hano konis nisi. Ko e me'a mo'uí 'oku 'i ai hono konis nisi, ko e fu'u me'a mate 'oku 'ikai ke 'iai hano konis nisi 'o'ona. 'Oku 'i ai p hono laum lie ke ng ue'aki, ka 'e makatu'unga, mei he Feitu'u na, mo e motu'a ni. Ki'i fakatonutonu atu 'a e Feitu'u na ke ke fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit Ako: 'Oku mea'i p ia 'e he 'Eiki Minisit Laó, pea mo e N pele Fika 1 ko eni 'o Niua. Ko e Laó ko e me'a mo'ui, *living identity*. Ka 'i ai ha me'a 'oku mo'ui 'oku lava'o liliu, 'oku lava 'o tuku. Ko e Laó, ko e me'a mo'ui, 'oku 'i ai hono konis nisi. Pea 'oku 'i ai p 'a e konis nisi 'o e 'Eiki Pal mia Le'ole'ó mo 'ene kau ng ue. Te nau talaki ki he kakaí ke nau mea'i, pea 'osi ko iá pea toki fakahoko. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu Sea mo e Hou'eiki, tau tali mu'a 'a e Lao ko ení. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Ko e fokotu'u eni pea 'oku 'i ai hono poupou.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea K miti Kakato: 'E Hou'eiki, mou ki'i me'a hifo mu'a ki lalo. 'Oku ou kole atu ke ke fakam 'opo'opo ho'o me'á, ka ke me'a mai. 'Oku miniti p 'e 10, ho'omou feme'a'akí, 'e 'ikai ke tau lava t naki ho'omou ngaahi 'uhinga. Ka ke toki me'a mai ho'o miniti 'e 10 ke ke lava 'o fakahoko lelei ho'o me'á, kae me'a mai 'a e N pele 'o Ha'apai Fika 2.

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu p mo e Seá, pea fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato. Sea ko e ki'i me'a nounou p 'oku ou fie 'ohaké fekau'aki p mo e veve. Ki he motu'a ni, 'oku 'ikai ke u tui ki hono toe 'omai ko eni 'a e ' me'a ko ení ke to e, 'oange 'a e ngaahi ' totongi ko eni ki he kakai 'o e fonua. 'Oku 'i ai 'a e me'a ia 'e taha Sea, 'oku ou sio atu au ia ki ai, 'oku nau fai p 'enautolu 'a e maumau tatau, kae 'i tu'apule'anga 'oku nau ala atu, 'o ma'u mai ha ki'i s niti mei ai. Hang ko e ngaahi fu'u meilí, 'oku nau fakaveve p mo nautolu ia. Pea 'i he feitu'u hang ko *Mexico* mo me'a, 'oku nau totongi 'e nautolu 'a e ' ' lia ko iá, he 'oku nau ki'i fakaveve. 'Oku 'ikai ke nau talaatu, ka 'oku nau fai 'a e ki'i fakaveve Sea, pea ko e sio p ki he tafa'aki ko iá, tukukehe kapau 'oku nau hanga 'e nautolu 'o totongi 'a e Pule'angá, 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o lave'i. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai e Minisit Lao.

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku ki'i t naki p 'a'aku ko 'eku ki'i fakama'ala'ala. Ko e Lao ko ení 'oku tuku ia ki he Minisit ia, ke ne fa'u 'a e Tu'utu'uní ke tali 'e he Kapineti. Ko e 'omai ki hení ke me'a ki ai 'a e Fale ko ení, p 'e tali p 'ikai tali. Kuo 'osi fa'u 'a e Laó ia. Ko e Lao ia ko ení, 'oku fa'u ia 'e he Minisit , pea mo e Kapinetí, ko e 'uhinga 'ene a'u mai ki hení...

<008>

Taimi: 1450-1500

'Eiki Minisit Lao: Tau *discuss* p te mou tali p 'ikai, ka kuo 'osi fa'u e lao ia, 'a e tu'utu'uni ia.

Sea K miti Kakato: Me'a mai e Hou'eiki Fakafofonga 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Fakam l atu Sea ki he Feitu'u na he ma'u faingam lie, ka u kole p ke u h fanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki. 'Eiki Sea, 'Eiki Sea 'oku te'eki ai foki ke 'i ai ... ke u malanga au. Ko 'eku toki malanga p eni ia 'a'aku eni he taimi ni, ka na'a ke me'a mai 'anenai ke fakam 'opo'opo, ke u fakam 'opo'opo f f na'e te'eki ke 'i ai ha'aku taimi. Ka ko e me'a 'oku ou tu'u atu ai 'Eiki Sea kapau, hang ko e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Minisit Lao, kapau kuo 'osi tali e lao, ko e h e me'a 'oku to e 'omai ai ki Fale Alea e me'a ko eni?

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Fakatonutonu Sea. Na'e me'a atu e 'Eiki Minisit ko e 'omai ke tali p ta'etali he ko e 'uhingá 'oku mahino p 'oku 'osi mea'i p ia he Hou'eiki M mipa 'a e founa ko hono *coming into effect* ha lao. 'Oku pau ke 'alu 'o a'u ki he Kapineti ke nau tuhu'i mai 'a e 'aho ka 'oku 'ai ke fakatonutonu p e me'a ko ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, fakamolemole p ko e poini ia p 'e tali p ta'etali ka kuo 'osi mahino p 'Eiki Sea ko e laó ia 'oku, ka ko hono fatongia e lao 'oku 'i he Minisit 'o e fo'i lao ko iá ke ne 'omai ha tu'utu'uni 'o hang ko e tu'utu'uni ko eni 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ke fakapotopoto pea ke hoa lelei mo e tu'unga 'alu ko 'a e lao, he 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi me'a ia he lao 'e toki lava 'o ng ue e lao ko ia 'i he taimi ko te tau ng ue'aki 'Eiki Sea. Ka 'oku ou faka'amu p 'Eiki Sea ke mahino kia tautolu he Fale ni ko e angamaheni 'oku mau ng ue'aki ko 'ene tali p me'a ko eni pea kuo lava leva ke fakahoko 'aki ia 'a e fatongia 'o e 'Eiki Minisit . Kia au 'Eiki Sea 'oku ou pou pou au ki he lao ki he me'a 'oku ui ko e ma'a, 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'i Tonga ni, tapu ange 'Eiki Sea pea mo e Fale 'Eiki ni mo e kakai 'o e fonua ni te nau ta'esai'ia he me'a ko e ma'a. Ka ko e me'a 'oku tau tokanga ki ai ko e me'a ko 'oku ng ue mai 'aki he lao ko kia tautolu ko ke fai 'aki ko 'a e ma'a ko 'oku 'uhinga ki ai e lao ko eni 'Eiki Sea, 'oku ke me'a 'Eiki Sea ki he Kupu 4, "*Kuo pau ke tauhi 'e he taha kotoa 'oku 'o'ona p nofo 'i ha 'api p feitu'u ha 'api p feitu'u ko ia p 'at mei he fakaveve mo e ngaahi veve kehe 'a ia 'e ala hoko ai ha fakaveve*" 'Eiki Sea.

Taha 'o'ona e 'api, taha ha'u 'o nofo ha 'api, taha na'e tuku atu ki ai ke nofo he 'api ko ia, 'oku fie ma'u ke faka'ata'at hono 'api ... Ko e ngaahi me'a veve eni 'Eiki Sea 'oku 'asi he tefito'i lao ko eni ... he tefito'i lao mo e tu'utu'uni. 'Oku kau ai e ngaahi fu'u 'aisi ta'e'aonga. 'Oku kau ai e ngaahi me'a 'Eiki Sea 'oku ke 'osi mea'i p pea 'oku mea'i he kakai 'o e fonua ko e veve. Pea 'oku ou tui au 'Eiki Sea 'oku tonu ke hoko atu 'a e me'a kae 'ai p me'a ke tau malava mu'a 'o feme'a'aki he Fale ni, ai p ha kole ki he tafa'aki e Pule'anga 'oku 'i ai ha'atau tui tatau mo e me'a ko iá. Pea mou me'a mai ke ta u fetokoni'aki ka 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau hikihiki ' Sea ke ta'ofi ai 'a e ma'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai e tu'utu'uni ko eni 'Eiki Sea.

Tokanga ki he lahilahi tautea 'oku tuhu'i mai he Tu'utu'uni

Ko e me'a ko 'oku tau fu'u tokanga p ki ai 'oku 'uhinga 'oku tau fakatokanga'i 'oku ki'i lahilahi, ki'i lalahi e mo'ua. Mahalo p 'oku 'i ai p hono 'uhinga ke ki'i ... ke fakailifia'i nai 'o e tokotaha te ne fai e fakaveve p ko ha taha te ne fakatupunga ha veve hono 'api p ko ha me'a 'e hoko p ko e mai 'o nofo he 'api ko ia ka ko e me'a p 'Eiki Sea ke tonu ke tau fakatokanga'i 'oku ki'i lahilahi 'a e tu'unga ko eni 'oku 'omai ki ai 'a e totongi ko mo e tautea 'oku 'omai ki he ni'ihi ko ia 'Eiki Sea. Pea 'oku ... Ko e me'a ko e lao p ko e me'a ko e tu'utu'uni 'oku m lohi ange ia 'i ha to e me'a 'Eiki Sea. Ko e me'a p ke mo'ui p peh 'oku 'ikai ke mo'ui 'a e lao ko eni, 'e mo'ui ia 'o makatu'unga mei he me'a mo'ui ko te ne ng ue'aki 'Eiki Sea. Ko e taha e me'a 'oku ou ki'i tokanga ki ai 'Eiki Sea 'o fekau'aki pea mo e ...

'Eiki Minisit Lao: Sea, kole p ki he Fakafofonga p 'e lava ke u ki'i tokoni atu mu'a.

Sea K miti Kakato: Ko e ki'i kole tokoni Fakafofonga.

Lord Tu'ilakepa: Lelei p ia Sea.

'Eiki Minisit Lao: Ko e ... Kapau te mou me'a hifo p moutolu ki he tautea 'oku peh mai, 'e 'ikai a'u ki h . 'Oua te mou ilifia moutolu he tautea ko e kau fakamaau ia 'oku 'ikai ke 'i ai, 'oku nau, 'u kakai maama, he 'ikai ke hilifaki 'osi ia. Ko e ki'i me'a ko , ko ena 'oku tu'u hifo p ia ai, 'oua 'e to e laka h , ko ia ai mou ... 'Oua te mou hoha'a he ko e kau fakamaau 'oku 'ikai ko ha kakai 'oku ta'e'iai ha'anau 'atamai.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'ai p mu'a ke 'i ai ha'atau 'atamai he Fale ni kae toki 'ave ki he fakamaau. 'Oku mahu'inga ange hono fakapapau'i 'e he Fale ni he 'oku malava p 'a e tu'utu'uni 'a e fakamaau 'o a'u ki he 5000 p ko e ng ue p pula he ta'u 'e 1, hilifaki fakatou'osi, 'a ia 'oku ...

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu atu ...

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ko 'Eiki Sea ko 'oku ...

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku ki'i fakatonutonu ...

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu ...

Fakamamafa'i e fatongia hilifaki tautea 'a e fakamaau

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku fakatonutonu, tau p hia he 'ave e ' hopo ki he Fakamaau'anga 'i he mamahi 'i he tautea ngalingali 'oku hala 'oku fu'u lahi. 'Osi 'at p mo e Fakamaau'anga ia. Ka ko ia ko 'eku hanga kole atu, Hou'eiki, ko e kau fakamaau ko e kakai te'eki ai ke nau fai ha tautea ngalivale, 'oua te mou ilifia ki he ngaahi tautea 'oku 'asi mo hono fika he ko e 'aho ko 'e 'alu ai ki he kau fakamaau te nau hanga p 'o hilifaki e tautea fakatatau mo hono lahi.

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku ou kole fakamolemole atu 'Eiki Minisit ki he Feitu'u na, 'oua te ke fu'u fakafekiki mai koe e Feitu'u na mo e motu'a ni he koe'uh he 'oku ke mea'i p ko e fakamaau

totonu taha p e fakamaau ‘a e ‘Eiki. Ko e fakamaau ia ko ‘oku malava p ‘o hilifaki e tautea ‘i he ‘ makatu’unga he me’a ko ‘oku tohi he pepa ko eni ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Poupou.

Lord Tu'ilakepa: Tau ‘ai p ‘a e me’a ko ‘oku pau mo ho’ata mo mea’i ‘e he Fale ni ‘a e tu’unga totonu ‘oku tonu ke fai ai ‘etau feme’a’aki ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko e taha e me’a ‘oku ou ki’i tokanga ki ai ‘Eiki Sea ‘oku ou sai’ia ‘aupito ‘Eiki Sea he ‘oku fu’u lahi e palopalema ko eni. Ko mautolu ko eni ‘oku ko ki ‘uta, mau h mai ‘i Lakepa he fo’i hala, kolosi mai ‘o lele ki lotu Lakepa ‘o fe’unga tonu pea mo Niumate, laku e ngaahi fu’u TV mo e me’a he hala, tau faka’amu tautolu ke fakahoko ke a’u ‘a e lao mo e tu’utu’uni ki ai ‘Eiki Sea koe’uh he ‘oku ‘i ai p e ni’ihi ia, lele p ia ‘o laku e veve ki tu’a, taha e talanoa e ‘ofisakolo ‘oku m l l ‘a Kolomotu’a ko ‘ene lele mai ‘o tu’u ‘i ... fe’unga tonu mo e manga tolu ko ‘i ... ‘a eni ko eni ‘i ... hanga ki he senit , mata’u ki Hahake ‘oku tu’u ai ‘a falemahaki pea hema ‘o ha’u ke foki mai ki kolo ni, fakatokanga’i p e me’alele ‘e taha, lele p mo e fu’u ... ‘o tolongi ‘a e fu’u milemila Sea ko e veve ki lotu ki he senit . Afe atu leva ‘a e ‘ofisakolo, ne ‘osi fakapapau’i p ia ‘a e ‘api ‘o e kau me’a ‘i Vain , ha’a nautolu e veve. To’o e tangai, ‘uluaki mu’a ia ‘o to e l atu p e veve ki honau ‘api. Foki mai ‘o tu’u ‘i hala, ko e talanoa m lie e talanoa ‘e he ‘ofisakolo, fanongo atu p ki he kau me’a ‘oku peh p e kau me’a, masi’i ko u lau ko ‘etau veve na’e l he senit ko eni ‘oku ta u mai tautolu ‘oku to e l ange p ia h .

Ka na’e kau e ‘ofisakolo ‘o Kolomotu’a hono tu’uaki ke ‘oua ‘e fai e me’a ko e fakaveve ‘Eiki Sea pea ‘oku mau poupou ki ai ‘Eiki Sea ‘oku mo’oni ia. Pea ‘oku ‘i ai p e ngaahi kupu heni he laó ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘oku ‘i ai e taha ‘e ‘Eiki Minisit ko ‘eku ‘oatu p ki he Feitu’u na ‘Eiki Minisit ‘oku fakangatangata foki ‘a e laku veve he taimi ni pea ‘oku faingata’a foki ke te faka’ilo ha taha he ‘oku hang ia ha h ‘a e me’a ko e laku veve ‘i hala Pule’anga ‘Eiki Sea. Kupu ‘e taha he Kupu 8 ‘a e tu’utu’uni ko eni, ko e taxi kotoa p mo e pasi faka-Pule’anga, ‘oku ‘ikai foki ke mahino kiate au p ko f e pasi faka-Pule’anga he ‘oku ‘i ai foki e pasi ia ‘a e kakai, mahalo na ko e ‘uhinga ki he pasi ko ‘oku ‘o l sisita ‘i he Pule’anga. Ko e pasi faka-Pule’anga ia ‘Eiki Sea. F f leva e ‘ pasi ta’efaka-Pule’anga, ke ‘i ai ha’ane milemila veve p ko hano tuku’anga veve ‘i he pasi pea ne fakahinohino e p sese ko e veve ko eni kapau ‘oku ‘i ai ha’amou veve, ‘omai ‘o t naki. Ka t he veve ki tu’a p laku ‘e mo’ua ia. Pea ‘oku sai p Sea ke ... lelei ‘aupito ‘aupito e ng ue ‘a e laó he koe’uh ‘oku ta u feinga ke fakasi’isi’i ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he veve ‘oku tutu

Ko e me’a ko ‘oku ou ki’i tokanga ki ai ‘Eiki Sea ko e veve ko ‘oku tutu. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke fakapapau’i mai heni pea ‘oku ke mea’i ‘oku mahino p e ngoto’umu ia ‘o hang ko e me’a ko eni ‘a e Pal mia Le’ole’o, kae ‘ai p ‘o tohi’i, tohi’i p mu’a ke pau ke kau e ngoto’umu pea mo e ngaahi ‘umu kehekehe ‘Eiki Sea ‘oku fa’a malava ke ma’u me’atokoni ki ai ‘a e kakai ke ‘oua ‘e ... Ko e tu’u ko ‘oku u sia p ‘a e ozone layer ko ‘oku ‘asi ko ‘i he me’a ko eni ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ko e tutu ko he ngaahi ‘api ‘uta ‘Eiki Sea. ‘Oku mou mea’i ko e si’i ivi ha tangata ngoue ko ‘ene peh mai p ko ‘o ‘ai ha’ane ki’i fo’i kongā ‘o kini pea ne tutu ‘Eiki Sea ‘oku ‘asi he lao ko eni ‘oku tapu ‘a e fa’ahinga t ’onga tutututu ko iá ‘Eiki Sea, ‘e pau ke mo’ua ia. Kuo pau ke a’u e tu’utu’uni ko eni ‘a ia te ta u tali ki he ni’ihi ko ia ‘Eiki Sea, ka ko e lahi taha ‘a e kakai e fonua ni ‘oku nau ‘i ‘uta ‘oku nau ng ue’aki e founga ko eni ‘Eiki Sea. Me’a hifo ki he Kupu 8 ‘Eiki Sea ...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Ki'i tokoni p Sea.

Sea K miti Kakato: Tokoni eni ...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Ko e tutututu ia 'i 'utá ia Sea 'oku ha'u ia 'i he Lao ko 'a e Tamate Afi 'oku 'ikai ke kau ia 'i he lao ko eni ... tu'utu'uni ko eni na'e me'a atu ki ai e Fakafofonga N pele, m l .

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku 'asi p ia he Tamate Afi pea to e 'asi p he lao ko eni. Ka 'i ai ha taha 'oku ne kaiha'asi ...

Sea K miti Kakato: Peesi fiha ia?

Lord Tu'ilakepa: Peesi 8 'Eiki Sea. Peesi 8 'oku 'i ai 'a e Kupu 9 'Eiki Sea, Si'i 2. "*Ka 'i ai ha taha 'oku ne tutu 'a e veve p veve kehe, pea fakatupu p faka'at ai 'a e mafola 'a e vela 'i ha founa vela ai ha ' lia 'o e kelekele, ha langa kuo fokotu'u p ha 'ulu 'akau 'oku ke fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki he mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he pa'anga 'e 500 p ala mo'ua ke totongi huhu'i 'a e maumau kuo hoko*" 'Eiki Sea.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Ke ki'i tokoni atu ai e fakama'ala'ala atu e ...

Sea K miti Kakato: Tali e tokoni ko eni ...

Lord Tu'ilakepa: Sai p ia 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko 'etau ng ue ki he fo'i lao ma'ae kakai 'o e fonua.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: 'Oua te ke, 'uhinga ka ke t naki mai ha'o veve p ko ha puha mo ha ' al me'a 'o ha'u 'o tutu 'o hoko ai ha vela he , 'o hoko ai ha vela, ha veve 'oku 'ikai ko ho'o ha'u 'o tutu ho'o ngoue p ko ho'o saafa. Kehekehe ia 'o kapau 'e vela ai 'a e ngoue mei ha'o tutu ha'o veve 'e hoko ia heni. 'O kapau ko ho'o ng ue 'a koe ha to e me'a kehe, 'alu ia ki he Lao ko ko 'a e Tamate Afi Sea. 'A ia ko e 'uhinga ia, kamata'i 'e he veve.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: 'O kapau te ke ha'u koe 'o t t naki mai ho'o veve 'o tutu 'o hoko ai e mafola 'a e veve 'e *fall under* ia 'e kau ia heni. Ka 'o kapau ko ho'o 'ai p koe ho'o ngoue me'a kehe ia. M l .

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'ilakepa: M l Sea. Ko e anga foki ia hono fakavetevete he Fale ni 'Eiki Sea ka koe'uh ko e laó 'oku 'ikai ke tuhu'i hangatonu mai ia ki he puha ...

Sea K miti Kakato: Fakam 'opo'opo mai p ...

Lord Tu'ilakepa: P ko e musie p ko e saafa p ko e hulu p ko e toume p ko e ...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ka koe'uh ...

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Fakatonutonu Sea ko e veve 'oku 'osi *define* p 'oku 'osi 'asi mahino p 'i he lao ko e h 'a e veve? Ko e fakatonutonu ia Sea ke mahino p Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia Le'ole'o: M l

Sea K miti Kakato: Kuo 'osi 'etau taimi Hou'eiki. Hou'eiki, tau ki'i m l l ai.

(Pea na'e ki'i m l l ai)

<009>

Taimi: 1515–1530

Sea K miti Kakato: Tapu ki he Pal mia Le'ole'o. Fakatapu heni ki he Minisit Kapineti kae peh foki ki he kau Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afió. Fakatapu mavahe ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki m l mu'a ho'omou kei fakalaum lie lelei ke tau hoko ki he'etau 'asenitá. Ki'i fakam 'opo'opo'opo mai 'a N pele Fika 2 'o Vava'u.

Tokanga ke tokangaekina ngaahi veve 'i tahi

Lord Tu'ilakepa: M l Sea. Sai p Sea ke u hoko atu p he feme'a'aki 'Eiki Sea ko 'eku faka'osí p 'a'aku 'Eiki Sea, kuo fu'u fakavevave foki hono 'omai e tu'utu'uni ni pea 'oku fu'u lahi. Pea 'oku 'ikai ke u lave'i ha konga heni 'oku fel ve'i mo tahi 'Eiki Sea. Ka 'oku ke me'a 'Eiki Sea ki he lahi e fakaveve ko 'oku fai, 'oku 'i ai e fakaveve 'oku fai mei tahi. Ko e fakaveve 'oku fai mei tahi he 'oku malava p 'Eiki Sea 'o t naki e ' veve ko eni ko 'oku 'i hení 'o laku ki tahi 'Eiki Sea. Kau ai e ' me'a pelesitiki 'Eiki Sea, kau ai e ngaahi taipa, h fanga he fakatapu 'Eiki Sea, ko e milemila, ko e ngaahi vaka ko 'oku folau ko mei heni ki he 'otu motú 'oku totonu ke fai hano tokangaekina 'a e tafa'aki ko ení 'Eiki Sea. 'I he 'osi ko eni 'a e af 'Eiki Sea, kapau na'a ke ki'i me'a, ki'i matangi ko ení. Kapau na'a ke ki'i me'a atu ki loto he ki'i uafu ko eni 'a eni 'oku lau ko F uá, 'a e lahi mai ko . Mahalo ko e 'omai e veve ko iá 'o fokotu'u, 'a e veve p 'i he fonua ni 'ene fokotu'u ko 'i loto 'Eiki Sea. Ka 'oku ke 'osi mea'i p 'Eiki Sea kapau te ke kau 'i he me'a atu 'i he ngaahi vaka peh 'Eiki Sea, 'oku totonu ke fai hano tokanga'i. Na'e taha ia e me'a na'e 'ohake he Fale ni ko e ngaahi veve t t naki kona ko 'o hang ko e ngaahi lolo 'Eiki Sea. Pea fakamolemole p 'Eiki Sea 'eku 'ohaké, na'e 'i ai e ngaahi vaka ia 'e ni'ihi na'a nau hanga 'o lingi e ngaahi lolo ko ení ki tahi, 'a ia ko e ngaahi lolo ia 'oku tonu ke faka'auha 'Eiki Sea. Kae tonu p ke fakatokanga'i 'e he tafa'aki e Pule'angá 'a e tafa'aki ko iá 'Eiki Sea 'o fekau'aki pea mo e me'a ko e ma'a 'o a'u p ki he ngaahi vaka uta p sese 'oku uta ai e kakai 'Eiki Sea ke fai hano tokangaekina 'o hang ko e ngaahi me'alele tekis ko eni 'Eiki Sea. M l e ma'u faingam lie.

P loti'i 'o tali Ngaahi Tu'utu'uni ki he fakaveve mo e Veve 2016

Sea K miti Kakato: M l . Kalake. Tau p loti. Hou'eiki ko kimoutolu 'oku laum lie lelei ki he

5.2.3 Fika 4/2017, Ngaahi Tu'utu'uni ki he Pule'i 'o e 'Atakaí, Pule'i 'o e fakaveve mo e veve 2016. Fakah mai ia hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Sosefo Fe'aomoeata Vakata, Samiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ue, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'i'afitu, 'Eiki N pele Tu'ivakan . Sea 'oku loto ki ai e toko 16.

Sea K miti Kakato: Kapau 'oku 'i ai ha ta'eloto pea fakah mai ia.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 Hou'eiki. Mou me'a hifo ki he 5.2.4 Fika 5/2017.

'Eiki Pal mia Le'ole'o: Ki'i fakam l atu p Sea ki he Feitu'u na kae 'uma' e Hou'eiki M mipa e K miti Kakato he faingam lie ke mai 'o fai ha feme'a'aki ki he ki'i tu'utu'uni ko ení. Pea 'oku fai atu ai p fakam l ko ia pea mo e kole atu p ke tau feng ue'aki p 'i hono fakahoko ko eni e ng ue ko eni ki he tu'utu'uni ko ení Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 Pal mia Le'ole'o. Fika 5, Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisia 2016. Te tau tali p ki he me'a mai 'a e Minisit p , tau liliu tautolu 'o **Fale Alea**. Hou'eiki.

L pooti ki he ng ue kuo lava mei he K miti Kakato

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu ki he Tokoni Pal mia Le'ole'o kae peh foki ki he Hou'eiki e Fale ni. 'Eiki Sea, kuo lava 'a e ng ue na'e fakahoko 'i he K miti Kakato, pea ke l pooti atu ki he Feitu'u na e ngaahi ng ue kotoa p na'e lava 'o fakahoko pea kuo nau tali. 'I he 5.4.1 Fakamatala Fakata'u, Potung ue T naki Tukupau mo e Tute, 2015/2016 na'e tali. 5.4.2 Fakamatala Fakata'u e 'Ofisi e Pal mia, 2015. Fakamatala Fakata'u e Potung ue Polisi 'o Tonga 2013/2014, Fakamatala Fakata'u Poate Sino'i Pa'anga M 1 l mei he Ng ue, 2015/2016, L pooti 'A'ahi Vahenga Fili Vava'u 15, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangik Pule Fakafonua 'o Tonga 2017, Lao ki he Fakamalala 'Ea, 2017 Fika 1/2017 mo hono fakatonutonu, L pooti Fika 1/2017 mei he K miti Tu'uma'u ki he Pa'anga fekau'aki mo e Kautaha Tonga *Cable Limited* pea mo e kaveinga fekau'aki mo e Kautaha Tonga *Cable Limited*, L pooti 'A'ahi V henga Fili Vava'u 16, L pooti 'A'ahi V henga Fili Vava'u 14. 'Eiki Sea, Kau atu ki ai 'Eiki Sea pea mo e 5.1.1 V henga Fili Ha'apai 13 kuo tali. Ko e 4.2.1 Fika 1/2017 Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau Ng ue'aki 2016 kuo tali. Fika 2/2017 Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki hono pule'i 'o e Tute mo 'Ekisia 2016 mo hono fakatonutonu, Fika 4/2017 Ngaahi Tu'utu'uni ki he Pule'i 'o e 'Atakai, Pule'i 'o e Fakaveve mo e Veve 2016. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia e ng ue kuo l pooti atu mei he K miti Kakato ki he Feitu'u na pea 'oku fokotu'u atu.

P loti'i tali Fakamatala Fakata'u Potung ue T naki Tukupau mo e Tute, 2015/2016

'Eiki Sea: M 1 'aupito Sea e K miti Kakato 'a e ng ue kuo lava, 'a ia kuo fakahoko maí. Kalake, Ko ia 'oku ke loto ke tau tali ...(mata maika he ngaahi sekoni)... 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Light* Taka, M teni Tapueluelu, Samiu Kuita Vaipulu, Sosefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ue, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'i'afitu. Sea 'oku loto ki ai e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

P loti'i tali Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'o e Pal mia 2015

'Eiki Sea: Tali ia. Ko ia 'oku ke loto ke tau tali, Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'o e Pal mia 2015 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Light* Taka, M teni Tapueluelu, Samiu Kuita Vaipulu, Sosefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ue, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i'afitu. 'Eiki N pele Tu'ilakepa, Sea 'oku loto ki ai e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M l , tali ia.

Lord Tu'iha'angana: Sea, k taki mu'a ko e ki'i fakahoha'a atu. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u fokotu'u atu ke p loti'i faka'angataha e ' me'a, 'a e ' Fakamatala Fakata'u mo e ' l pooti kae toki lau tu'o ua p laó mo e ' , ko e fokotu'u atu p Sea ....

<001>

Taimi: 1530-1540

'Eiki Sea: ... M l p mahalo 'oku tau kei lahilahi p taimi vave p . Hoko atu.

P loti'i tali Fakamatala Fakata'u 'a e Potung ue Polisi Tonga 2013-2014

Ko ia ke loto ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Potung ue Polisi Tonga 2013 ki he 2014 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui,

'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

P loti'i tali Fakamatala Fakata'u Poate Sino'i Pa'anga M I I Ng ue 2015/2016

'Eiki Sea: Tali ia. Ko ia ke loto ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Poate Sino'i Pa'anga M I I mei he Ng ue 2015/2016 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata'u, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'iha'angana. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 13.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

P loti'i 'o tali L pooti 'A'ahi V henga Fili Vava'u 15

'Eiki Sea: Tali. Ko ia ke loto ke tau tali L pooti 'A'ahi V henga Fili Vava'u 15 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata'u, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

P loti'i tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Pangik Pule Fakafonua Tonga 2017

'Eiki Sea: Ko ia ke loto ki hono lau tu'o ua Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangik Pule Fakafonua 'o Tonga 2017 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata'u, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki

N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangik Pule Fakafonua 'o Tonga 2017.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Pangik Pule Fakafonua 'o Tonga vahe 102.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o peh :

'Uluaki Hingoa Nounou mo e 'Uhinga'i Lea

Kupu si'i taha. 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangik Pule Fakafonua 'o Tonga 2017.

'Eiki Sea: Ko ia ke loto ke tau tali 'a hono lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangik Pule Fakafonua 'o Tonga 2017 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. Loto ki ai 'Eiki Sea 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

P loti'i 'o tali Lao ki he Fakamatala 'Ea 2017 & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea: Tali ia. Ko ia 'oku ke loto ke tau tali hono lau tu'o ua Lao ki he Fakamatala 'Ea 2017 pea mo hono ngaahi fakatonutonu k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho. Sea, 'Eiki N pele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o tolu.

Kalake T pile: Lao ki he Fakamatala ‘Ea 2017. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fokotu’u ‘a e Va’a Ng ue ki he Fakamatala ‘Ea ‘a Tonga pea ke tu’utu’uni ki he ngaahi me’a fel ve’i mo kaunga tonu ki ai.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o peh :

Konga ‘uluaki Talateu

Kupu ‘uluaki Hingoa Nounou

‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao ki he Fakamatala ‘Ea 2017.

‘Eiki Sea: Ko ia ke loto ke tau tali hono lau tu’o tolu ‘a e Lao ki he Fakamatala ‘Ea 2017 k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe’aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, ‘Eiki Minisit ‘o e Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit F fakatau’aki mo e Polisi, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ng ue, ‘Eiki Pal mia Le’ole’o, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 16.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai ‘Eiki Sea.

P loti’i tali L pooti Fika 1/ 2017 K miti Pa’anga fekau’aki mo e Kautaha TCL

‘Eiki Sea: Tali ia mo hono ngaahi fakatonotonu. Ko ia ke loto ke tau tali ‘a e L pooti Fika 1 2017 mei he K miti Tu’uma’u ki he Pa’anga fekau’aki mo e Kautaha Tonga *Cable Limited* mo e kaveinga fekau’aki pea mo e Kautaha Tonga *Cable Limited* k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, ‘Eiki Minisit ‘o e Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit F fakatau’aki mo e Polisi, S sefo Fe’aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ng ue, ‘Eiki Pal mia Le’ole’o, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho. Sea loto ki ai ‘a e toko 15.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai ‘Eiki Sea.

P loti'i L pooti 'A'ahi V henga Fili Vava'u 16

'Eiki Sea: Ko ia ke loto ke tau tali L pooti 'A'ahi V henga Fili Vava'u 16 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakati, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'ihahateiho, 'Eiki N pele Tu'ihahangana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'Eiki Sea 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

P loti'i 'o tali L pooti 'A'ahi V henga Fili Vava'u 14

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali L pooti 'A'ahi V henga Fili Vava'u 14 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakati, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'ihahateiho, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'Eiki Sea 'a e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

P loti'i 'o tali Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau Ng ue'aki 2016

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali lau tu'o ua Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau Ng ue'aki 2016 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakati, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'ihahangana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ilakepa. Sea loto ki ai 'a e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: K taki lau tu'o tolu.

Kalake T pile: Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau Ng ue'aki 2016.

Lao ki he Tukupau Ng ue'aki 2003.

'I hono ng ue'aki 'o e ngaahi mafai kuo foaki 'e he kupu 35 'o e Lao ki he Tukupau Ng ue'aki 2003, 'oku fa'u 'e he Minisit T naki Pa'anga H Mai mo e Tute 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ni.

'Uluaki Hingoa Nounou mo e 'Uhinga'i Lea

Kupu si'i taha.

'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ni ko e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau Ng ue'aki 2016.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali 'a hono lau tu'o tolu Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau Ng ue'aki 2016 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'ihaha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'ihaha'angana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'Eiki Sea 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

P loti'i 'o tali Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki hono Pule'i Tute & 'Ekisia 2016

'Eiki Sea: Tali ia. Ko ia ke loto ke tau tali hono lau tu'o ua Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2016 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit F fakatau'aki mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Pal mia Le'ole'o, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'ihaha'angana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ihaha'ateiho. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: K taki 'o lau tu'o tolu.

Kalake T pile: Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2016.

Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2007.

'I hono ng ue'aki 'o e ngaahi mafai kuo foaki 'e he Kupu 129 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2007, 'oku fa'u ai he Minisit ki he T naki Pa'anga H Mai mo e Tute 'i he loto ki ai a e Kapineti 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ni.

<002>

Taimi: 1540-1550

Kalake T pile:

1. **Hingoa nounou mo e 'uhinga'i leá.**

(1). 'E ui 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ení ko e ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Ki Hono Pule'i 'o e Tuté mo e 'Ekisiá 2016.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali hono lau tu'ó 3 Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Pule'i 'o e Tute 'Ekisia 2016, fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ué, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahí, 'Eiki Minisit Fefakatau'akí mo e Polisí, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia Le'ole'ó, 'Eiki Minisit Laó, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa. Sea 'oku loto ki ai e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

Ngaahi Tu'utu'uni ki he Pule'i ' takai, Pule'i Fakaveve & Veve 2016

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali hono lau tu'ó 2 Ngaahi Tu'utu'uni ki he Pule'i 'o e 'Atakái, Pule'i 'o e Fakaveve mo e Veve 2016, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ué, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahí, 'Eiki Minisit Fefakatau'akí mo e Polisí, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia Le'ole'ó, 'Eiki Minisit Laó, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai. 17 kia 'Eiki N pele Vaea 'Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu‘o 3.

Kalake T pile:

NGAAHI TU‘UTU‘UNI KI HE PULE‘I ‘O E ‘ATAKAI, (PULE‘I E FAKAVEVE MO E VEVE) 2016

LAO KI HE PULE‘I ‘O E ‘ATAKAI 2010

‘I HONO NGAUE‘AKI ‘o e ngaahi mafai kuo foaki ‘i he kupu 19(1)(c) ‘o e Lao ki he Pule‘i ‘o e ‘Atakai 2010, ‘oku fa‘u ‘e he Minisit ki he ‘Atakai, ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ‘a e Ngaahi Tu‘utu‘uni ko ‘eni –

KONGA 1 – TALATEU

1. Hingoa nounou

‘E ui ‘a e Ngaahi Tu‘utu‘uni ni ko e Ngaahi Tu‘utu‘uni ki he Pule‘i ‘o e ‘Atakai (Pule‘i ‘o e Fakaveve mo e Veve 2016).

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ke loto ke tau tali hono lau tu‘o 3 Ngaahi Tu‘utu‘uni ki hono Pule‘i ‘o e ‘Atakai, (Pule‘i ‘o e Fakaveve mo e Veve) 2016, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe‘aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ué, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit Fefakatau‘aki mo e Polisí, ‘Eiki Minisit Mo‘ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Pal mia Le‘ole‘o, ‘Eiki Minisit Laó, ‘Eiki N pele Fusitu‘a, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘ateiho, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘angana, ‘Eiki N pele Tu‘ilakepa, ‘Eiki N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu‘i‘ fitu. Sea ‘oku loto ki ai e toko 17.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Ikai ha fakah loto ki ai ‘Eiki Sea.

P loti‘i ‘o tali L pooti ‘A‘ahi Ha‘apai 13

‘Eiki Sea: M 1 ‘aupito Kalake. Ko ia ‘oku ke loto ke tau tali L pooti ‘a e V henga Fili Ha‘apai 13, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe‘aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Ako mo Ako Ng ué, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit Fefakatau‘aki mo e Polisí, ‘Eiki Minisit Mo‘ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Pal mia Le‘ole‘o, ‘Eiki Minisit Laó, ‘Eiki N pele Fusitu‘a, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘ateiho, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘angana, ‘Eiki N pele Tu‘ilakepa, ‘Eiki N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu‘i‘ fitu, ‘Eiki N pele Nuku. Sea ‘oku loto kotoa ki ai e Hou‘eiki.

Fakamahino ‘aho p 5 alea‘i ai fokotu‘u ke hikinima‘i tu‘unga falala‘anga Pal mia

‘Eiki Sea: M 1 . Hou‘eiki ko e toenga ‘o e ‘aseni‘a ‘e toki fakahokohoko atu ia ‘aahu ka ko e me‘a ‘oku mahu‘inga ‘i he taimi ni ko e fanga ki‘i faile lanu pul ko eni. Ko e *Vote of No*

Confidence ia pea 'oku lava 'a e ng ue 'a e K mití pea na'e mahino mai na'e ai p ngaahi fehu'i ki he tali ka ko e tu'u ko 'etau Tohi Tu'utu'uní, 'oku 'ikai ke ai ha founa peh he 'oku 'ikai ko ha faka'ilo Faka-Fale Alea eni. Ka 'oku 'oatu p faka'atu'i p te u toki t pile'i eni ki he M nité. Ka 'oku ou tui pe Pule'anga tonu mei he 'aho ni ki he Tu'apulelulu, Falaite mo e *weekend* ka ai ha tali 'a e 'Eiki Pal miá pea 'oku tonu ke fakah mai ia 'i he M nité. He koe'uhí, he ko 'ene t pile'i p , 'e 'ikai ke to e 'asenita ha me'a kehe ko 'etau ... 'e lele p he me'a ko ení, pea ko e fo'i 'aho p 'e 5 'oku tuku maí. 'Aho ng ue 'e 5 'oku tuku mai ai ke fai 'a e ng ue ko ení. 'A ia 'e toki faka'osi ki he M nite hokó.

Ka 'oku ou kole atu Hou'eiki, ko e me'a ko ení, kapau 'e tatau p e fakataha 'i he k mití, kuo 'osi a'u ki tu'a ki he mitiá mo e h , ka kuo u kole atu, 'ai pea mou 'ofa mai 'o pukepuke hifo 'etau me'á, kae 'oleva hifo ke 'uluaki alea'i he Falé, ngaahi me'a 'oku h he Falé. Kae 'oua 'e tuku hake e me'á, pea kuo 'uluaki t langa'i mai 'e tu'a ia 'oku te'eki ke fai ha feme'a'aki ki ai 'a e Falé. Pea ko ia, mou me'a atu 'o laulau fakalelei e me'á, Pule'angá, ko eni ke fai ha tali e Pal miá, pea mou ng ue ki ai. Ka te u toki t pile'i eni he M nité, ke 'uhí pea toki fai ki ai 'a e ng ue. Ko e Tu'apulelulú, mahalo p na'e fakah mai 'oku teu fakaava e, tau h telé pea te tau *half day* p 'i he Tu'apulelulú, ka mou me'a ange ke pou pou 'a e ng ue ko ení, he ko 'Ene 'Afió te ne fakaava 'a e ng ue ko ení. Pea ko ia 'oku ... ko 'etau ng ue ia ki he toenga. Pea 'i he 'ene peh tau kelesi ka mou me'a atu 'o ...

Kelesi

Na'e kelesi ai p 'e he 'Eiki Sea, Lord Tu'ivakan 'a e fakatahá ki he 'aho ni, 13 Fepueli 2017.

<003>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki FAle Alea 'o Tonga